

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

QARAQALPAQ FILOLOGIYASÍ FAKULTETI

Fakultet dekani:

_____ f.i.k. Q.K.Turdibaev
« ____ » _____ 2018-j.

5120100-filologiya hám tillerdi oqıtıw (Qaraqalpaq filologiyası)
bağdarınıń 4-kurs studenti Mámbetniyazova Genjegúldıń
«Qanshayım» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleri » degen atamadağı

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

Jaqlawğa ruxsat berildi

Kafedra baslıǵı: f.i.k. A.Dosımbetova Ilimiy basshı: f.i.k.J.Nizamatdinov

_____ (qolı)
« ____ » _____ 2018-j.

_____ (qolı)

Nókis – 2018 j

Mámleketlik attestaciya komissiyasınıń

QARARI :

5120100 - filologiya hám tillerdi oqıtıw (Qaraqalpaq filologiyası) baǵdarın pitkeriwshi Mámбетniyazova Genjegúldıń «Qanshayım» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleri » degen atamadaǵı pitkeriw qánigelik jumısına “ _____ ” bahası qoyılsın

MAK baslıǵı : _____
(qolı) (f.i.sh)

MAK aǵzaları :

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

(qolı) (f.i.sh)

Mazmunı

Kirisiw-----	4
I BAP. «Qanshayım» dástanınıń ideyası hám qaharman brazları-----	9
1.1. «Qanshayım» dástanınıń ideya- tematikası-----	9
1.2. «Qanshayım» dastanındaǵı qaharman brazları-----	17
II BAP. «Qanshayım» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleri-----	33
2.1. Dástanda kórkem súwretlew qurallarınıń qollanılıwı, tili-----	33
2.2. Dástannıń kórkem súwretlew usılları hám qosıq qurılısı-----	48
Juwmaq-----	62
Paydalanılǵan ádebiyatlar-----	65

KIRISIW

Folklor - kóp qırlı, tereń sırlı ájayıp xalıq awız-eki dóretpeleri bolıp, ol jazba ádebiyat payda bolmastań burın qalıplesken hám házirde rawajlanıp atırǵan bir neshe dáwirlerdiń jemisi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq xalqında da xalıq awız eki dóretpeleri uzaq ótmishke iye, áyyemnen rawajlangan sóz óneriniń kórkem ádebiyattıń derekshisi. Búgingi kúnde qaraqalpaq folklorınıń XX tomlıǵı basıp shıǵarılıp, oǵan qosımsha 5 tomlıq dástanlar, házirgi kúni 100 tomlıq baspadan shıǵarılıp úlgerdi. Mine, bulardıń barlıǵı xalqımızdıń «altın ǵáziynesi» bolıp esaplanadı. Usınday altın ǵáziynemiz esaplangan qaraqalpaq dástanları folklordıń basqa janları sıyaqlı bir neshe alımlar tárepinen úyrenilip kelmekte.

Folklorist ilimpazlar qaraqalpaq dástanların mazmunına qaray qaharmanlıq dástanlar, liro-eposlar degen úlken eki túrge bóliwden tısqarı tariyxıy dástanlar hám sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar dep bólip úyrenip kelmekte. Bulardıń ishinde eń az izertlengen sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar bolıp tabıladı.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar qaraqalpaq folkloristikasında hár qıylı atamalar menen atalıp júrdi. Máselen, I.Saǵitov «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-sheker» dástanların erteklik dástanlar»¹ - dep ataydı. Bunday epizodlar barlıǵı qaraqalpaq dástanlarına tán. Bul jerde avtor olardıń ápiwayı turmıs mashqalaların sóz etetuǵınlıǵın eskertedi. Biraq klassifikaciyalaw baǵdarı durıs berilgen.

Al, O.Kojurov qaraqalpaq dástanların úsh toparǵa bólip, solardıń ishinde «Sháryar» hám «Shiyrin-sheker» dástanların «Shıǵıs xalıqlarınan awısıp kelgen dástanlar» dep esaplaydı. Bul dástanlar haqqındaǵı ulıwmalastırıwshı pikir

¹ Сағитов И.Т. «Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы». «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1963-ж, 40-41-бет.

Q.Maqsetov tárepinen ayıldı. Ol 1979-jıl A.Tájimuratov penen avtorlıqta jazğan «Qaraqalpaq folklorı» sabaqlıǵınıń «Qaraqalpaq dástanları» bóliminde qaraqalpaq dástanların túrlerge bólip, «Sháryar», «Muńlıq-Zarlıq», «Shiyrin-sheker», «Meńliqal», «Qanshayım» dástanların sociallıq turmıs máselelerin sóz etetuǵın dástanlar dep ataydı.¹

Bul pikirin usı kitaptıń qayta islengen 1996-jıl baspasında da tákirarlaydı. Biraq avtor sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlardıń ulıwma xarakterin bermeydi. Tek sol toparǵa kiretuǵın dástanlardıń biri «Sháryar» dástanı haqqında tolıq túrde toqtap ótedi.

Turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlardıń kórkemligi basqa tiptegi dástanlardan pariq qılmasa da, obrazlar dúnyasında waqıyalar izbe-izliginde, syujetleriniń turmısqa jaqınlıǵında ózgeshelik seziledi. Qaharmanlıq dástanlarǵa el qorǵaw, sawash maydanı, xalıqlar arasındaqı jawgershilik háreketleri tán, ashıqlıq dástanlarǵa ashıǵına erisiw jolındaǵı jan sebillik tán bolsa, máselelerin sóz etiwshi dástanlarǵa bul idealardıń barlıǵı ortaqlı. Sonday-aq, onıń ózine tán ayırmashılıǵı da bar. Yaǵnıy, onda turmıstıń mayda iker-shikirleri óz sheshimleri menen qosı beriledi hám ádillik haqıyqatlıq birinshi orınǵa kóteriledi.

Sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar «Sháryar», «Qanshayım», «Shiyrin-sheker», «Muńlı-Zarlıq» dástanları haqqında folklorist alımlar, N.Dáwqaraev, N.Japaqov, Q.Ayımbetov, Í.Saǵitov, Q.Maqsetov tárepinen azda bolsa sóz etilip kiyatır. Ásirese, «Sháryar» dástanı haqqında bir qansha ilimiy negizlerge iye boldıq.

Jumısımızdıń aktuallıǵı. Sociallıq turmıslıq máselelerdi sóz etiwshi dástanlardıń biri esaplangan «Qanshayım» dástanı onıń kórkemlik ózgeshelikleri haqqında ele tolıq dárejede izertlew jumısı alıp barılǵan joq.

¹ Мақсетов Қ., Тәжимуратов А. «Қарақалпақ фольклоры» Нөкіс, 1979, 285-286-бет.

«Qanshayım» dástanınıń onıń kórkemliligini úyreniw sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlardıń ulıwma xarakterin ashıp beriwde járdem beredi.

«Qanshayım» dástanı jóninde Q.Ayımbetov dáslepki maǵlıwmatlardı beredi.¹ Ol kitaptıń «Qurbanbay jıraw jırlaǵan repertuarlar haqqında» degen bóliminde «Qanshayım» dástanınıń Qurbanbay jırawdıń ózbek baqsılarınan úyrenip, ózlestirip, repertuarına kirgizgenligi haqqında aytiladı.

İ.Saǵıtov «Qanshayım» dástanınıń mazmunlıq ózgeshelikleri haqqında qısqasha aytıp ótedi.²

«Qanshayım» dástanınıń kim tárepinen jazıp alınǵanlıǵı haqqında Q.Maǵsetovtıń «Qaraqalpaq folkloristikası» atlı miynetinde qısqasha toqtalǵan.³

«Qanshayım» dástanın jırlawshı hám tarqatıwshı Qurbanbay jıraw Tájibaev boldı. Onıń qol jazbası joq. Dástandı Qurbanbay jırawdın O.Xojaniyazov jazıp alǵan hám 1957-jılı birinshi ret qaraqalpaq mámleketlik baspası tárepinen basıp shıǵarılǵan. Al, 1981-jıl qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵın IX tomında Q.Maǵsetov, G.Esemuratova, Á.Qojıqbaevlardıń alǵı sózi menen «Qanshayım» dástanınıń stillik jaqtan dúzetiwler kirgizilgen variantı bolıp tabıladı.

1997-jıl qaraqalpaq dástanlarınıń 5 tomlıǵınıń 2-tomında «Sháryar» dástanı menen birlikte baspadan shıqtı.

Biz ózimizdiń bul jumısımızda «Qanshayım» dástanınıń usı joqarıda jariq kórgen baspalarınan paydalandıq.

Jumıstıń maqseti hám wazıypaları. Bul jumısımızda «Qanshayım» dástanınıń kórkemlik ózgesheliklerin úyreniw arqalı tómendegi máselelerdi ashıwdı hám úyreniwdi maqset etip qoydıq.

¹ Қ.Айымбетов «Халық даналығы». Қарақалпақстан, Нөкіс-1998, 104-бет.

² И.Сағитов. «Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы» Нөкіс, 1963.

³ Қ.Мақсетов. «Қарақалпақ фольклористикасы». Нөкіс, 1989-жыл, 135-бет.

- Sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi qaraqalpaq dástanlarınıń ulıwma xarakterin «Qanshayım» dástanı negizinde ashıp beriw;

- Sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlardıń qaraqalpaq folklorında izertleniwi hám ornın anıqlaw;

- «Qanshayım» dástanındaǵı obrazlar dúnyası hám dástandaǵı obraz jaratıwdaǵı sheberlikti belgilew;

- Dástandaǵı kórkem úlgiler, kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwın úyreniw hám sol arqalı dástannıń til ózgesheligin anıqlaw;

- «Qanshayım» dástanınıń qosıq qurılısına hám tekst mazmunına tásir etiwshi kórkemlew usılları (gradiciya, parallelizm, redif, allitiraciya t.b.) xarakterin ashıw.

- Dástandaǵı qosıq qurılısı elementleriniń mazmundı shólkemlestiriwdegi áhmiyetin anıqlaw.

Bunnan basqa jumısımızda dástannıń kórkemliliǵın úyreniw arqalı onıń basqa dástanlardan parqın hám qaraqalpaq folklorındaǵı ornın anıqlawdı da qosımsha wazıypa sıpatında aldımızǵa qoydıq.

Metodologiyalıq tiykarları. Temanı úyreniw onda qoyılǵan máselelerdi sheshiw barısında tómendegi ádebiyatlardan metodologiyalıq hám teoriyalıq baǵdar, tiykar sıpatında paydalanıladı: N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, Q.Maqsatov, İ.Saǵıtoǵı, K.Mámbetov hám taǵı basqa.

Jumıstıń ilimiyligi hám jańalığı. Temada kóterilgen másele qaraqalpaq folkloristikasında úyrenilip kiyatırǵan temalardan esaplanadı. Yaǵnıy kópshilik alımlar tárepinen bir neshe dástanlardıń kórkemligi boyınsha izertlewge qol urıldı. Bul jumıstıń dástanlardıń kórkemligi boyınsha islengen basqa jumıslardan ózgesheligi yaǵnıy, jańalığı dástannıń qosıq qurılısına úlken itibar qarattıq hám ondaǵı qosıq qurılısı elementlerin bir neshe túrlerge bólip keń túrde qarap óttik.

Sebebi, dástan tek qosıq penen jazılǵan bolıp, 1981-jılı shıqqan qosıq qatarı orın alǵan. Qosıq qurılısı máselesi basqa dástanlarda da tolıq dárejede úyrenilse maqsetke muwapıq bolar edi. Sebebi, qaraqalpaq folklorında dástannıń ideyalıq tematikası, obrazları, kórkemlew quralları boyınsha ilimiy jumıslar islengeni menen dástannıń qosıq qurılısı boyınsha ele anıǵıraq, tolıǵıraq, ilimiy negizleri, ilimiy jumıslar jaratılǵan joq.

Jumıstıń qurılısı.Bul pitkeriw qánigelik jumısımız kirisiw hám juwmaqтан tısqarı eki bapтан turadı.

Birinshi bap eki bólimnen turıp, birinshi bóliminde «Qanshayım» dástanınıń ideyası hám tematikası» hám eki bólimde dástandaǵı obrazlarda ulıwma sıpatlama beriledi.

Ekinshi bapta eki bólimnen turıp, bul bapta tiykarınan dástannıń kórkem súwretlew quralları hám tili máseleleri, ekinshi bóliminde dástannıń kórkem súwretlew usılları, elementleri, qosıq qurılısı elementleri esaplanǵan bánt, ólshem, ırǵaq, uyqas, redif, allitoraciya qaytalawlar hám t.b. tábiyatı úyreniledi.

Ulıwma bul jumısımızda tiykarınan dástannıń kórkemlik máselesine baylanıslı baslı elementlerin, basqa eposlardan ózgesheligine, kompoziciyası, syujetine, kórkemlikti qurawshı elementler bolǵan súwretlew quralları olarǵa járdemshi usıllar hám qosıq qurılısına keńnen toqtap sóz etemiz.

I BAP. «Qanshayım» dástanınıń ideyası hám qaharman brazları

1.1. «Qanshayım» dástanınıń ideyası hám tematikası

«Qanshayım» dástanı qaraqalpaq xalqı arasında erteden jırlanıp kiyatırǵan ózine tán kórkemlik sıpatına iye dástanlardıń biri. Dástannıń keyingi dáwirde, Qurbanbay jıraw repertuarında jırlanıwınan baslap xalıq arasında tez taralıp ketken.

Hár qanday dástannıń kórkem ózgesheligi olardıń ideyalıq baǵıtı, tematikası menen tıǵız baylanıslı.

«Qanshayım» dástanınıń ideyası haqqında 1981-jılı shıqqan Qaraqalpaq folklorınıń kóp tomlıǵınıń IX tomında Q.Maǵsetov, G.Esemuratova, Á.Qojıqbaevlar tárepinen berilgen pikirden basqa izertlewler joq esabı. Bul tomnıń dástanlarǵa bergен alǵı sózinde dástandaǵı tiykarǵı «xalıqlıq ideya-el menen eldi, batırlar menen batırdı óz-ara qarsı qoyatuǵın, ádil xalıq perzentlerine jala jabıwshı Mollamúshkil ataqlı din iyelerin ótkir túrde áshkaralaydı»¹ - dep beriledi. Bul biraz gúmanlı pikirler bolıp, dástannıń tematikalıq ózgerislerin baǵdarlawǵa berilgen túsinikke usap ketedi. Sebebi, «ideya-shıǵarmada atqarıwshı eki avtor tárepinen aytılatuǵın tiykarǵı oy-pikir, sóz etilgen waqıya boyınsha berilgen oylardıń jıyıntıǵı»² bolıp tabıladı.

Folklorlıq shıǵarmada ádebiy shıǵarma bolıp, onda bir neshe waqıyalar, syujetler sóz etiliwi múmkin, biraq olardıń barlıǵı belgili bir oydı, sheshimdi tuwdırıw ushın xızmet etiwı tiyis. Usı kóz-qarastan «Qanshayım» dástanınıń tiykarǵı ideyası-haqıyqatlıqtıń nahaqlıq ústinen jeńiske erisiwi bolıp esaplanadı. Kópshilik dástanlarda olardıń ideyası eldi qorǵaw, muhabbattı ulıǵlaw bolıp esaplanıp, bular kóbirek qaharmanlıq dástanlar hám liroeposlarǵa tán. Mısalı,

¹ «Қарақалпақ фольклоры» IX. Нөкіс, 1988-жыл, 8-бет.

² Ахмедов С., Бахадырова С. «Фольклорлық шығармалардың қысқаша сөзлігі». Нөкіс, 1993-жыл.

«Qırıq qız» dástanında tiykarǵı ideya el qorǵaw bolsa, «ǵárip-ashıq» dástanında muhabbatqa erisiw tiykarǵı ideya bolıp tabıladı. Al, «Sháryar» dástanında bolsa tiykarǵı ideya haqlıqtı-nahaqlıqtıń ústinen jeńiske erisiwi bolıp tabıladı. Usı jaǵınan ol «Qanshayım» dástanına menen úles. Sebebi, «Qanshayım» dástanı da «Sháryar» dástanı sıyaqlı social turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlar qatarına kiredi.

Qaraqalpaq xalıq dástanı bolǵan «Qanshayım»nıń syjeti de turmıslıq epizodlarǵa júdá bay bolıp, ádillik penen ádilsizliktiń, doslıq penen jádigóyliktiń ne ekenligin Sulayman hám Mollamúshkil, Abdulla hám Abdurahmanlardıń mısasında beredi.

Dástanda usı negizgi ideya menen birlikte bir qansha tematikalıq oy-pikirler yaǵnıy temalar sóz etilip, olar dástannıń negizgi ideyası haqqında belgili bir juwmaققa keliwimizge járdem beredi. Máselen, ádillik hám jawızlıq, doslıq hám dushpanlıq, paraxat turmıs hám gúresler, isenim hám aldaw, nahaqlıq hám júzekilik, aytqan sózge sadıqlıq, sıyaqlı ullı ideyalar menen birge Qaraqalpaqlardıń etnografıyalıq hám sociallıq jaǵdayların, ózgesheliklerin kórsetetuǵın milliy koloritlik temalarda qosa kóteriledi. Bularǵa Qanshayımın áke sózin eki etpewi, bul jolda janın da ayamaydı, Ábdiraxmannıń alǵan tárbiyasına qıyanet etpey, jeńilgen dushpanı menen doslasıwı, Qanshayımdı toy berip, dástúriy jol menen alıp, xalıq dástúrlerin, xalıq jolın sıylawı, onıń eline sarpay qádeler menen barıp, Ábdiraxmannıń qáyin jurtın sıylawı sıyaqlı tematikalar sıylasıq, húrmet, izzet, sadıqlıq, sıyaqlı ullı túsiniklerdiń ideya dárejesine kóteriliwi ushın dástanda bay epizodlarda sheber syujetlik izbe-izlikte, gózzal kompoziciyalıq birlikte beriledi. Bunı biz dástannıń syujetine názer salıp qaraǵanıımızda kóremiz; Sardanlı degen elde, qazayaqlı urıwında 70 jasar xan Sulayman degen boladı. Onıń Abdulla atlı ulı, Qanshayım atlı sulıw qızı boladı. Qanshayımdı Mollamúshkilge tapsırıp, ózi balası Abdulla, hayalı

Halimsha menen Kaabaǵa yaǵnıy Beytilge ketedi. Mollamúshkil qızdı jalǵan niyet penen qolǵa túsirmekshi boladı, qız hiyle menen onıń qolınan qutıladı. Mollamúshkil Sulaymannıń kiyatırǵanın esitip, Qanshayımnan burın óziniń sırtı ashılıp qalmawı ushın onı jamanlap aldınan shıǵadı. Ashıwı kelgen Sulayman balası Abdullaǵa Qanshayımdı óltiriwdi buyıradı. Aǵası kelip qızdı shólistanǵa áketedi. Qız Abdulladan óltirmewin soranadı. Abdulla Qanshayımdı shólistanǵa taslap, kiyimin qanǵa boyap alıp keledi. Qanshayım shólistanda júriwge shaması kelmey talıp atırǵan jerinde Elpeń eliniń batır Ábdiraxman ań awlap júrip kóredi. Ábdiraxman qızdı alıp ketedi. Qız ózine kelip basınan ótken waqıyaların aytıp beredi. Ábdiraxman qızdı unatıp úylenedi. Asqar hám Mamıt degen ullı boladı. Elpeń eliniń patshası Babaxan batır Ábdiraxmandı Sardaqlı eliniń patshası Temirxanǵa urısqa atlandıradı. Temirxannıń tárepinen Qanshayımnıń aǵası Abdulla, Babaxan tárepinen Ábdiraxman shıǵıp alıspaqsı boladı. Ekewi de bir-birine urısıwǵa tiykar joq ekenin túsiniw dos boladı. Endi Ábdiraxman hayalı Qanshayımdı alıp onıń ata-anasına keledi. Qanshayım Mollamúshkildi áshkara etedi, onı óltiredi. Solay etip, dástan barlıq dástanlardaǵı sıyaqlı unamlı xarakteristikaǵa iye bolǵan personajlardıń jeńiske erisiwi menen juwmaqlanadı.

Dástanda doslıq ideyası joqarı orınǵa kóteriledi. Kópshilik qaraqalpaq dástanlarına tán tiplik súwretlew, doslıq máselesi «Qanshayım» dástanında da gezlesedi. Dos hám dushpan qarama-qarsılıǵı qaharmanlıq dástanınıń túyini bolatuǵın bolsa, bul jaǵday turmıslıq dástan «Qanshayım» da batırlardıń qaharmanlıq háreketleri súwretlengen jerlerde tiplik obraz jaratıw maqsetinde berilgen dástandaǵı qarama-qarsılıq el táǵdiri hám oǵan qosı jeke adamlardıń da táǵdirine baylanıslı shiylenisedi. Xalıq dóretken batırlar dushpanǵa qarsı gúrestı dos paydasına sheship otıradı. Dástandaǵı Ábdiraxmannıń alıp barǵan

gúresi de usınday tiykarda. Doslıq keń peyllik dástanda tiykarǵı figuralardan esaplanıp, mártlik, haqıyqatlıq, adamgershilik namısın saqlawǵa tırısatuǵın Ábdiraxmannıń qol qanat, tilek ármanlarınıń mısalı sıpatında sóz etiledi. Mısalı:

Turdı ornınan Abdulla,
Qılıshın baylap beline,
Temirxannıń betine,
Kóz ayırmay qaradı,
Kelip bunda tezirek,
Dos bolayıq biz de dep.
Sırım bildim kókiregi dos, aq kewil,
Ólgenshe bolaman men endi máńgi dos,
Kelip almasañız márttiń qolınan,
Bolmaysañ xalıqqa qáwmi-qarındas.
At oynattım bálent maydan jıraǵa,
Bunday batır menen kórmedim dúnyada,
Sırım bildim kókiregi dos, aq kewil,
Doslıqta jasayıq bizler bárqulla.¹

Dástanda sóz etilgen temalardıń biri el qorǵaw, eldiń erkinligin támiyinlew bolıp, eki eldiń de patshaları óz patshalıqlarınıń basqınshılardıǵa qul bolıwın qálemeydi hám bul jóninde qayǵıradı da. Barlıq qaharmanlıq dástanlardadıǵı sıyaqlı jeke batırlar járdemleri menen eldi qorǵawǵa kirisedi. Álbette, bul gúreslerdiń negizinde xalıqtıń arızıw ármanları jatqanı sózsiz. Sebebi, olar jawgershiliklerden elin taysalmay qorǵaytuǵın óz batırlarınıń bolıwın qálegen hám dástanlarda olardı daralastırıp, bir neshe taypa dushpanǵa bir ózi teńlese alatuǵın dárejede ideyalastırıp súwretlenedi. «Qanshayım» dástanındaǵı el qorǵaw ideyası bir-birine qarsı dushpan esaplangan eki el ushın da tán bolıp,

¹ Қарақалпақ фольклоры. IX том. Нөкис, 1981, 238-бет.

Sulayman jasağan jurtınıń patshası Temirxan ózi Abdullanı janına alıp, áskerlerge bas bolsa Elpeń eliniń patshasına Babaxan Ábdiraxmandı janına 40 jigit qosıp berip el qorǵawǵa saylaydı. Biraq Saraqlınıń patshası Temirxannıń el qorǵaw siyasatı ústirtin bolıp, ol basqınshılıq etiwdi jobalastıradı. Bul dástanda bılayınsha beriledi:

Endigi sózdi esitiń,
Sardaqlınıń patshası,
Temirxan degen urıspazdan,
Qanshayımnıń aǵası,
Abdullanıń qasına,
Ertip shıqtı ol jolǵa,
Ań awlayman dew menen,
Ortasında shóllerdiń,
Shıńǵıtıp olar júredi,
Qasında bar neshe adam,
Asınǵan qural-jaraqtı,
Mingen saylap elden attı¹

Dástanda Temirxannıń basqınshılıq etiw ideyası kárwan bası Qıdır ǵarrını uslap alıp, qorqıtıp, Elpeń eli tuwralı maǵlıwmat soraǵan sózlerinen kórinedi.

Kókke qarar bizler mingen qanazat,
Qırıq jigit qasında tasıwda ǵayrat,
Barıp turıp tayın olja qılmaǵa,
Elpeniń elinde bar ma periyzat?
Elpeniń elinen ushar ǵazları,
Shın periyzat bar ma sulıw qızları,

¹ Сонда, 290-бет.

Talaw etip oljalıqqa almaǵa,
Bar ma elde shın periniń qızları?¹

Dástanda Temirxanniń da, Babaxanniń da 40 jigiti hám batırı bar. Biraq biriniń oyı jamanlıǵı, ekinshisiniń ádilligi jamanlıq ústinen jaqsılıqtıń jeńiske erisetuǵınlıǵın kórsetiwshi tiykarǵı epizodlardıń biri bolıp tabıladı.

Kópshilik dástanlarda patsha hám oǵan sadıq bárshe adamlardıń bir tárepleme oyı-pikiri, bir tárepleme háreketleri berilip keletuǵın bolsa, «Qanshayım» dástanında Temirxanǵa sadıq basqa jigitterdey emes, Abdulla haqıyqat ushın gúresedi. Ol Temirxanniń jaman oyınan biyxabar el abroyı ushın dep Ábdiraxman menen sıyısadı. Onıń haq kewil ekenligi, Temirxanniń oylarınan, ishki esabınan biyxabarlıǵı dástanda «Batır, ańqaw, er gódek» degen ibara arqalı ashıp berilgen.

Haqıyqıy xalıq jankúeri esaplanǵan Ábdiraxman hám xalqın qorǵatıwdı baslı maqset etip qoyǵan Babaxan obrazları hám olardıń is-háreketleri arqalı xalıqtı qorǵaw ideyası kóteriledi.

...Elpeńniń xanı Babaxan,
Qırıq jigitti tayarlap,
Qırıq bedew tayarlap,
Jigittiń berdi qolına,
Ábdiraxman márt jigit,
Láshker ertip izine,
Ketti olar jol tartıp.²

Doslıq, el qorǵaw ideyalarınan tısqarı, dosqa barınsha iseniwshi Sulaymannıń aldanıp qalıwı da negizgi temalardıń biri. Bul arqalı dóretiwshi aq penen qaranı ajırata almawshılardıń ústinen kúlmekshi boladı, bunday taypadaǵı

¹ Сонда, 290-бет.

² Сонда, 289-бет.

adamlardı turmıstıń ashshı sabaqları kútip turatuǵınlıǵın Mollamúshkil obrazındaǵı júzegóyshilikti qarsı qoyıw arqalı kórsetip bermekshi boladı.

Sulayman tiykarında aq kókirek adam. Biraq jaqsı-jamandı ajırata almaydı. Ózine dos bolıp júrgen Mollamúshkildin júzegóylyǵın sezbeydi, dinge kózsiz berilip ketedi. Sol ushın da óz perzentiniń ólimine sebepshi boladı. Bul epizodtıń beriliwinde de qara ústinen aqtıń jeńiske erisetuǵının kórsetedi. Yaǵnıy, dos-dushpandı durıs parıqlay almaytuǵın Sulaymannıń óziniń ómiri qısqa arızıw-tilekleriniń jolında perzentinen ayrılǵan tragediyalı obraz berildi.

«Qanshayım» dástanı joqarıda aytıp ótilgenindey , turmıslıq dástan bolǵanlıǵı sebepli basqa dástanlardaǵıday-aq, ádillik penen ádilsizliktiń qarama-qarsılıǵı, eń aqırında ádilliktiń, adamgershiliktiń jeńip shıǵıwı dástannıń ideyalıq mazmunında tiykarǵı hám baslı orındı iyeleydi. Ádillik tárepi shıǵarmanıń bas qaharmanları Qanshayım, Ábdiraxman, Abdulla hám olardıń toparlarınıń háreketi menen belgilenip, ádilsizlik tárepi Mollamúshkil, Qıdırǵarrı, Temirxan qusaǵan qaharmanlardıń talabına qarsı kúshler menen súwretlenedi.

«Qanshayım» dástanında usı negizgi ideya ádilliktiń ádilsizlik ústinen jeńiske erisiwi Mollamúshkil hám Qanshayım arasında bolǵan hár túrli talastartıslı waqıyalar dizbeginen de kóriwge boladı. Qanshayım áke sózine sadıq, óz úyiniń arısları esaplanǵan ákesi hám jigit aǵasınıń júzin tómen qaratpawǵa tırısatuǵın aqıllı, tárbiyalı, xalıq dástúrin bekkem tutatuǵın qız. Ol haqıyqatlıqtı súyedi, páklikti súyedi. Sonıń ushın ol kóp qarsılıqqa ushıraydı. Qanshayımın barlıq jaqsı niyet oyların joqqa shıǵarıw, óz maqseti jolında paydalanıw ushın Mollamúshkil oǵan hám sol arqalı onıń ata-anasına jamanlıq isleydi. Qanshayımǵa jetise almaǵan Mollamúshkil ekinshi bir jamanlıqqa qol uradı, ata-anasına qızın buzıq dep jala jawıp, jamanlap, onı ólimge miyasar etedi.

Bunday jawızlıq ideyaları basqa dástanlarda Mástan kempir obrazı arqalı beriletuǵın bolsa «Qanshayım» dástanında Mollamúshkil barlıq unamsız háreketlerdi óz wazıypasına alıp, barınsha Qanshayımǵa jetise almaǵan Mollamúshkil ekinshi bir jamanlıqqa qol uradı, ata-anasına qızıń buzıq dep jala jawıp, jamanlap, onı ólimge miyasar etedi. Bunday jawızlıq ideyaları basqa dástanlarda Mástan kempir obrazı arqalı beriletuǵın bolsa «Qanshayım» dástanında Mollamúshkil barlıq unamsız háreketlerdi óz wazıypasına alıp, barınsha Qanshayımǵa qarsılıq kórsetedi. Dástanda Qanshayım pákliktiń, Mollamúshkil jawızlıqtıń simvolı dárejesinde kórinedi. Dástanda Qanshayımniń tilinen:

... Jala japtı, boldım ózim gúnakar,
Meni shólge taslatqanda dushpanlar,
Haqlıǵımnan keldiń meniń ústime,

Men jılamay kim jılasın zar-zar,¹ - dep aytaqanıday bári bir haqıyqat jeńiske erisedi, Qanshayım Ábdiraxman tárepinen qutqarılıp, eline kelip, Mollamúshkildi jazalaydı. Sonday-aq, dástanda Qanshayımniń eline quda túsip barıp, sarpay-sıralǵı áperip beriw hám qız bergen eldiń kewlinen shıǵıw sıyaqlı xalıqtıń salt-dástúrleride orın alǵan.

Dástanniń jáne bir ózgesheligi, bul onıń realistliginde, yaǵnıy dástan haqıyqıy turmıslıq waqıyalardı real hádiyseler menen súwretlenip beredi. Bunda basqa turmıslıq dástanlardaǵı (Sháryar) sıyaqlı pikirler, periler, dáwler, jinler, mástan kempir, búlbil góya, ushar tulpar, t.b. sıyaqlı miflik qaharmanlar hám mifologiyalıq motivler ushıraspaydı. Tek turmısta bolǵan hám bolatuǵın waqıyalar, hádiyseler ayırım giperbolalıq súwretlemeler menen bezendirilip beriledi.

¹ Сонда, 278-бет.

Qullası, dástanda turmıslıq waqıyalar kórkemlenip berilip, tiykarǵı ideya ádilliktiń ádilsizliktiń ústinen, haqıyqatlıqtıń zulımlıq ústinen jeńiske erisiwi menen sıpatlanadı.

1.2. «Qanshayım» dastanındaǵı qaharman brazları

Dástannıń ideyalıq, kórkemlilik ózgeshelikleri ondaǵı obrazlardıń xarakteristikasınan ayqın kórinedi.

«Qanshayım» dástanınıń syujeti qaraqalpaq folklorındaǵı eń iri dástanlar esaplangan «Alpamıs», «Edige», «Máspatsha» sıyaqlı tolıǵı menen qaharmanlıq, gúres waqıyaların súwretlemeydi, sonday-aq, ashıqlıq, muhabbat teması da eń birinshi orınǵa qoyılmaydı. Bunda «Sháryar» dástanındaǵı sıyaqlı sociallıq turmıs mashqalaları sóz etiledi. Mine, usı máseleni sheshiwde hár túrli xarakterge iye obrazlar dúnyası jaraladı.

«Qanshayım» dástanınıń baslı qaharmanı Qanshayım sulıw bolıp, dástandaǵı bolatuǵın waqıyalardıń hámmesi soǵan baylanıslı rawajlanadı. Qanshayım dástanda súwretlengendeı

Sulıw periyzat edi,
Ózi edi sawatqan,¹

Onıń obrazı waqıyalar rawajlangan sayın ashılıp bara beredi.

Sardaqlı eliniń ullı adamı ákesi Sulayman Molla Beytilge zıyaratqa barmaqshı bolǵanında Qanshayım aqıllılıq penen onı joldan qaytarmaqshı boladı. Biraq ákesi qararınan qaypaǵannan soń Qanshayım jáne de aqıllılıq penen is tutup, aǵasın ákesine qosshılıqqa, anasın oǵan ǵamqorlıq etiw ushın

¹ Қарақалпақ (Көп томлық) ІХ том Нөкіс, 1981, «Қарақалпақстан» 236-бетте.

qosıp jiberiwdi másláhát etedi hám sarayǵa qarasıwǵa dostınızdın birine tapsırsańız dep ótinish bildirip, mártlik etip, jaqınlarına sátlı sapar tileydi.

... Qayǵılanba bul dúnyadan ákejan,
Men bolarman hárem-sharbaq iyesi.¹
At quyırığın qıya shólde óreseń,
Alıs jolǵa áke qulash kereşeń,
Alıp ketseń Abdulladay aǵamdı,
Aman kelseń ğayratımdı kórerseń,
.... Joqpa áke jaqın menen juwıǵın,
Endi maǵan kim boladı qáwender.²

Sózimdi tıńlasań sizler ketpeńler,
Qurı niyet etip mázi tókpeń ter,³

Qanshayım obrazı barlıq dástanlardagı sıyaqlı aqıllı, márt qaraqalpaq qızınıń obrazı.

Tapsırıp ketsek qızdı-dep,
Mollmúshkil dosqa dep,
Sulayman menen Xalimsha,
Batır jigit Abdulla,
Úshewi keńes quradı.⁴

Sonda sezgir Qanshayım Mollamúshkildin ishi qara ekenligin sezgirlik penen aqlap, ákesine óziniń bilimligin kórsetedi:

«Sardaqlıda jetim bala, tul qatın,
Neshe gedey arqalaǵan qul atın,
Jetim menen jesirge ber dúnyanı,

¹ Сонда, 240-бет.

² Сонда, 241-бетте.

³ Сонда, 241-бетте.

⁴ Сонда, 241-бетте.

Bolmas pa sonda abat aqırın?
...«Bargán menen ázázilden pátiya alıp,
Bul sapardan qanday payda shıǵadı?»¹

«Xalıqtıń aldaǵan molladan qásiyet shıqpaydı» - dep Qanshayım úlken danalıq penen keńes beredi.

Xalqımızdıń áke sózine qarsı barıwǵa bolmaydı. «Er adamnıń aldın nashar adam kespewi kere», - degen túsiniklerge isenip ósken Sulayman bay qızınıń bul aqıl keńeslerin tınlamaq túwe oǵan ashıwlanıp baqırıp taslaǵanda, ákesin sıylaǵanınan Mollamúshkildıń ǵamqorlıq etip qalıwına razılıq beredi, lekin, aǵasına:

Aǵa, qulaq salıń aytqan arzıma,
Hár kim aytpas kelgen sózdi awzına,
Aman kelseń qanalasım jan aǵa,
Hesh inanba shuǵıllardıń sózine,²
Shıdamadı ákem endi dúnyaǵa,
Molla shuǵıl, ákem ózi biygúná,
Molla salmasa edi bizge bir málel,
Qıyqashlap qarar edi oqıǵanımda»³, - dep hayal-qızlarǵa tán,

sezgirlik penen aldınǵı bolatuǵın islerdi boljaydı.

Mollamúshkil oǵan zorlıq islemekshi bolǵanında Qanshayım asıqpastan, ázziligin bildirmesten, ózin onıń tileklerine meyillik bergendey kórsetip, qolay púrsat kelgende ǵana anıq háreketke keledi hám dushpanınan qutılıwdıń ózine tán jolın tabadı. Bulda Qanshayım obrazınıń sheberlik penen jasalǵan bir baǵıtı. «Alpamıs» taǵı Gúlparsın sharasızlıqtan dushpanlardıń aytqanın qılsa,

¹ Сонда, 242-бетте.

² Сонда, 244-бет.

³ Сонда, 245-бет.

Qanshayım dushpanınan qalay qutılıw kerekliginiń sheshimin tawıp, hiyle oylaǵan halda «sheginedi» hám bul sheginiwdiń artında aqıllılıq penen qabıllanǵan sheshim jatadı. Qanshayımniń bunday hiyle menen is tutıwı hayal adamniń er adamniń psixologiyasın tolıq biliw hám bunda tek qarsılasın úyreniw ǵana emes, al sezgirliktiń, qálbine qulaq tutıwınıń jatqanın aytıp ótiw orınlı. Sebebi, hayal-qızlardıń, aldın-ala seziw qábileti tek pák qálibli insanlarǵa ǵana nesip etedi. Demek, Qanshayım obrazınıń jáne bir qırı onıń pákligi, kewliniń tazalıǵı bolıp esaplanadı.

Jáne de Qanshayım obrazında mártlik, aqıllılıq, gózzallıq, páklik penen bir qatarda turaqlılıq, ar-namısın qorgay biliw sıyaqlı qásiyetleri de jay alǵan. Bul onıń sahrada gezlesken Elpeń jurtıniń batırı Ábdiraxman palwanǵa qoyǵan talaplarında kórinedi. Jigit onı ólimnen, jalǵızlıqtan qutqarıp qalıwına qaramastan, oǵan birden ózin baǵıshlamaydı. Áweli ata-tegin, kásip-kárin sorastıradı, soń óz eline aparıp, ata-anasınıń aldında eline, xalqına toy berip bolmaǵansha ózin oǵan baǵıshlamaytuǵının aytadı.

Qazan urıp soldırmaǵıl gúlimdi,
Suw tamızıp shıǵardıń sen tilimdi,
At sorasqan ayıp emes zamanlas,
Aytıń jigit bizge shıqqan elińdi?¹
... At sorasqan ayıp emes zamanlas,
Aytıńızshı ata menen babańdı?²
... Jáne qulaq salıp tuńla tilimdi,
Shadlıq penen alıp barıp elińe,
Barıp qoldan kelse sharap bereyin,
Onnan keyin sal qolińdı belimee.

¹ Сонда, 249-бет.

² Сонда, 280-бет.

...Barmay turıp Elpeń degen elińe,
Qoldı salma meniń taza deneme,
Toy tamasha berip kópke tanıtpay,
Sendey mártti men almayman kewlime.¹

Dástanda Qanshayım obrazınıń abzallığı jáne de onıń xalıq ǵamın oylawı, el táǵdirine qabırǵası qayısıwı, jaǵdayı tómenlerge ashınıwı, járdem kórsetiwge talpınıwı sıyaqlı adamgershilik qásiyetlerinde kórinedi. Máselen, ol óziniń bolajaq ómir joldasınan neke toyların úlken etip ótkeriw kerекligin aytqanda da eldegi ash-arıq adamlardıń toyıp awqatlanıwın kózde tutadı hám ash-arıq adamlar ushın bul da bir járdem bolatuǵının ańlaydı.

Solay etip, dástandaǵı bas qaharman Qanshayım obrazı xalıqqa ideal bolǵan qızdıń obrazı. Ol erkinlikti súyiwshi, sheshen, aqıllı hám óz shártine, lebizine sadıq qız.

Hayal-qızlardıń obrazın ashıwda portrettiń áhmiyeti úlken. Mısalı, «Qırıq qız» dástanındaǵı Gúlayım jıraw tárepinen bılay táreplenedi:

«Talshıbıqtay tawlanǵan, altın kibi puwlanǵan, qara qaslı, qalıń shashlı, jawdır kózli, shiyrin sózli, juqa erni qaymaqtay, awzı sulıw oymaqtay, badam qabaq, keń qushaq, aq tamaq, hinji tisli, periy túsli, dańqı túsken jahangá, altın gawhar basında, ózi on tórt jasında»².

Xalıq óziniń qaharmanınıń boyına barlıq jaqsı qásiyetlerdi tógip bergen. Qaraqalpaq dástanlarında hayal-qızlar gózzal hám aqıllı, bahadırlığı menen tuwılǵannan-aq tarala baslaydı. Sol sıyaqlı Qanshayım obrazın ashıwda da onıń gózzallığı, batırlığı menen qosa sheberlik penen kórkem sóz jetkerilgen;

«Lábine sheker pal qoyǵan,
Zıya-zulpın taraǵan,

¹ Сонда, 281-282-бетлер.

² Қырық қыз. Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы. Қурбанбай жыраў варианты, Нөкис, 1949, 3-бет.

Shırayın hár adam,
Kúnde-kúnde qaraǵan».¹
«Qolina aldı miltıǵın,
Talshıbıqtay tawlanıp,
Qızıl gúldey buralıp,
Moynına monshaq taǵıp,
Ayaqların ǵaz basıp»,²

Dástan sońında Qanshayım sebepli bir-birine jaw eki el jarasadı usı tatıwlıqta jasaydı. Dástanda waqıyalar mazmunı, baǵıtı, barısı hár qıylı bolsa da, olardıń barlıǵı bas qaharmannıń Qanshayım átirapında óz sheshimin tawıp otıradı.

Ábdiraxman obrazı, «Qanshayım» dástanında Abdulla obrazı menen teńdey dárejege iye Ábdiraxman obrazı ashıladı. Ábdiraxman aq kewilli, tınıshlıqtı súyiwshi, batır, xalıq ǵamın oylawshı, aqıllı, márt, sadıq yar, bahadır sıpatında dástanda qatnasqan. Ábdiraxman dástanda hár tárepleme jetiliskeń obrazlardıń biri. Ol basqa dástanlardaǵı qaharmanlar sıyaqlı kózsis batır emes, al aqıl menen de is júrgizedi. Máselen, Sardaqlınıń patshası Temirxan sumlıq oylap Qanshayımdı alıw hám basqınshılıq etiw ushın Babaxannıń palwanı Ábdiraxman menen jolıqqanda Ábdiraxman kóp xalıqtıń jazıqsız, qırılmawın, qan tókpewin oylap, Temirxanǵa tınıshlıq penen is kórip, kelisiwdi, eger buǵan kóbinese, jekpe-jekke shıǵıwdı usınıs etip, aqıllılıq penen is tutadı.

-Xanlar ólse aza bolar altın tax,
Batırlardan hesh ketpesin dáwlet-baq,
Ózim ólmey men bermeymen jolımdı,
Sende bolsa, men de bar kúsh-jaraq,

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық ІХ том. «Қарақалпақстан» баспасы, Некис, 1981, 236-бетте.

² Сонда, 247-бет.

Ájel jaqın keler geyde bendege,
Maǵan abay eteseń sen nege,
Nayza salıp sinasayıq kúshlerdi,
Qumar bolsań kel ózińiz bir jekke.¹

Sonday-aq, «Qanshayım» dástanında Ábdiraxman obrazınıń sıpatlı tárepleriniń biri sonnan ibarat, Ábdiraxman ádepli, tárbiya kórgen, kórgenli jigit sıpatında táriplenedi. Bul onıń Qanshayım menen bolǵan múnásibetinde de, Abdulla menen bolǵan ushırasıwında da seziledi. Ol Qanshayımdı sahrada ushıratıp qalǵanında birden sóz salmastan áweli ádeplilik, sıpayılıq penen ata tegin sorastıradı. Qanshayım ózi haqqında aytıp bergennen keyin de Qanshayım soramaǵanlı ózi haqqında hesh nárese aytpaydı. Bunı kórgensizlik bolar, dep esaplaydı. Bul qatarlar jıraw tárepinen tómendegishe táriyiplengen:

Aqılı dana er edi,
Ábdiraxman márt jigit,
Qanshayım sulıw bolsa da,
Jigittiń aqılın alsa da,
Jas kewilin toqtatıp,
Aqıllı qız eken dep,
Íshinen qattı quwanıp,
Haslımdı meniń sorar dep,
Sózden úmit etedi,
Kewilin jigit xoshladı,
Kóp sózlerdi oyladı,
Bir-eki sóz aytıp,
Ózin tutı bul jigit.²

¹ Сонда, 294-бет.

² Сонда, 279-бетте.

Temirxan Abdullanı Qanshayımnıń eri bolǵan Ábdiraxmanǵa qarsı jekpe-jekke jibergende Abdulla onnan jeńilip qaladı. Sonda da, Ábdiraxman «Qashqan jawdı quwıw, jıǵılǵan qarsılastı óltiriw námártlik bolar», - dep keńpeyllik hám joqarı adamgershilik penen Ábdiraxmanǵa dos bolıwdı usınıs etedi. Bunda ol Abdullanıń ózi qatarlı jigittilik, eli ushın qalxan bolatuǵın márt ekenin, sonday-aq qan tókpewdi hám xalıqlar arasındaqı doslıqtı kózde tutıp, ol jıǵılıp, gúreste jeńilgeninde doslıq, biyǵárez járdemin ayamaydı.

«Ózi jalǵız jigit pe,

Ármanlı bolıp ketpesin,

Biyzúriyat bolıp taǵı da,

Jılap-sıqlap otırmasın»¹, - dep oylap Ábdiraxman urısta ayaw

bolmasa da onnan óleriniń aldındaǵı sońǵı tilegin soraydı hám Abdullanıń kúlgenin kórip, ishindegi doslıq peyllik sezdirmeı bılay deydi:

- Mingen waqta kókke qarar árebi at,

Óler waqta kúleme eken adamzat,

Kewlinde zárre árman qalmasın,

Janıń barda ármanıńdı házir ayt?

Nege kerek eki elge jawgerlik,

Ínsaniyat tileydi báhá tirilik,

Basın tartsa dos bolıwdan,

Ol boladı márt jigitke námártlik.²

Márt, ádepli, adamgershilikli bolıwı menen birge aqıllı da. Sebebi, ol ózim óltirdim dep júrgen Qanshayım qarındası tiri ekenligin bilse qanday ahwalda qalatuǵınlıǵın oylap, oǵan Qanshayımnıń tiri ekenligin hám ózi úylengenligin aytpay sır saqlaydı hám óz eline miymanǵa shaqıradı. Biraq anıq qızıǵına túsken

¹ Сонда, 296-бетте.

² Сонда, 297-бет.

Abdulla hám onıń jigitleri ketip qaladı. Xalıq dástanlarındaǵı kúshi, ǵayratı, aqlı, teńles, qarsılas batırlardıń bir-biri menen doslasıw motivi qaraqalpaq dástanlarında gezlesip turadı. «Qoblan» dástanında, «Alpamıs» dástanında Qarajan menen Alpamıstıń áweli urısıp, sońınan doslasıwı buǵan mısál boladı. Dástanlarda batırlardıń xalıqlar doslıǵın bekkemlewdegi xızmetlerin kórsetiw ushın berilip kelgen. Mısalı, «Bozuǵlan» dástanında¹ Bozuǵlan menen Er Sultannıń doslasıwı bas qaharmannıń qaharmanlıq islerine járdem beriwshi personajlardıń obrazın beriw ushın qollanılǵan. Al, «Alpamıs»² dástanında Alpamıs penen Qarajannıń doslasıwı da sol bas qaharmannıń háreketlerine járdem beriw, onıń batırılıqların bórttirip kórsetiw maqsetinde kirgizilgen.

«Qanshayım» dástanındaǵı Ábdıraxman menen Abdullanıń doslasıwı bir-birine jaw eki eldiń tiykarsız jawlıǵın saplastırıp, awızbirshilikte jasawına tiykar bolǵan syujetlik qurlısı sıpatında jıraw tárepinen kirgizilgen.

Ábdıraxman obrazın jetkerip beriwde dóretiwshi onıń portretin sheberlik penen sızadı. Onıń sawlatınıń beriliwi dástan dawamında personajlardıń qanday xarakterge iye ekenligin aldın-ala biliwge májbúr etedi. Mısalı, Dástanda Ábdıraxmannıń sırtqı kórinisi bılayınsha súwretlenedi:

Ol dúnyaǵa kelgen soń,
Sekirip atqa mingen soń,
Baxıt keldi basına,
Dos jıynaldı qasına,
Siyaqına qarasań,
Ayaqları besiktey,
Omırawı esiktey,
Bilekleri toqpaqtay,
Jawırını bar qaqpıqtay,

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XIX том. Нөкіс. «Қарақалпақстан» баспасы, 1989-ж.

² Алпамыс Бес томлық. I том. Нөкіс, 1995.

Kórgen bolar intizar,
Mańlayınıń ortası,
Tartsa qarıs taraba,
Awızları oymaqtay,
Sóylegen sózi qaymaqtay...¹

Ábdiraxman obrazınıń jazılıwında onıń kásip-kári, átirapındaǵı dosları menen súwretleniwi de áhmiyetke iye. Mısalı:

Eki dostı bar edi,
Ekewi de nar edi,
Birewin Asan batır dep,
Birewin Áshir batır dep,
Aytar edi el xalıq,
ǵayratı tasqan waqtında,
Tawlar menen qumlardıń,
Kiyik penen qulanıń,
Qumar bolıp awladı.²

Solay etip, dástanda Ábdiraxman arqalı batır, haq kewil, adamgershilikli, aqıllı, ańshı, tárbiyalı adam obrazı jaratılǵan. Abdulla obrazı. Abdulla dástanda Qanshayımnıń aǵası, batır, biraq, sharasız, ańqaw, sumlıqsız personaj sıpatında qatnasadı. Ol dáslep Qáns hayım sıyaqlı ákesiniń mashaqatlı, nátiyjesiz saparına qarsı boladı. Biraq sharasız, onıń aytqanınan kónedi. Qanshayımda onıń menen sırlas. Sebebi, ol Mollamúshkildiń ózine jaman niyette názer júrgeni aǵa sıpatında emes, dos sıpatında aytadı. Mollamúshkildiń aytqanına erip, Qanshayımdı ákesi ólimge húkim etip, onı orınlawı Abdullaǵa tapsırǵanda áke sózin húrmet etiw ushın ǵana buǵan razı boladı, biraq Qanshayımnıń haqlıǵına

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық ІХ том. Нәкіс, «Қарақалпақстан».

² Сонда, 775-бет.

isenedi hám aqıllılıq penen is kórip Mollamúshkildiń aytqanlarınıń ótirik ekenligin dálillew ushın tekserip kóredi, sońnan ǵana sharaǵa ótedi.

Onıń batırılıǵı tek ǵana urısta, birew menen sawashta ayqasqanında emes, bálkim, ákesiniń qabıl etken húkiminiń qáte ekenligin bilip tursa da, qarındasın, qanalasın ólimge kózi qıymasa da ákesiniń bir awız sózin sıylaǵanlıqtan, onıń abroyın oylap, aytqanın islewge kóngeninde kóriwge boladı.

Ol elin jawlardan qorǵaw menen birge shańaraq namısın, er namısı bolǵan qarındasınıń nahaqtan jalaǵa ushıraǵanın sezip tursa da áke, er namısı ushın biygúna qarındasın sahraǵa alıp ketedi, biraq ólimge qıymaydı. Bul Abdulla obrazınıń miyriman, haq kewil, insanıylıq pazıyletin ashıp beredi.

«Qanalasım qulaq sal sen sózime,
Neǵaybıldan jaslar toldı kózime,
Qılısh penen nandı qoyıp ortaǵa,
Mollmúshkil túsken eken izińe,
Ákem ayttı, maǵan tústi bir xızmet,
Basińnan ketpesin baxıtlı dáwlet,
Kesemen dep Qanshayımnıń jelkesin,
Ata-anama berip keldim ózim shárt».¹

Abdulla obrazınıń jetilisiwinde onıń kewil bos, mehribanlıǵı tómendegishe berilgen:

«...At ústinde Abdulla,
Qulandı gózep atadı,
Attan túsip Abdulla,
Qulandı soyıp qolınan,
Qanshayımnıń kóylegin,
Qanına onıń buladı,

¹ Сонда, 264-бетте.

Buladı da jıladı,
Qanshayımday arıwdı,
Miyasar kórgey ózime,
Shólge taslap barıwdı,
Tuwısqañ jaman dárt eken...».¹

Qaraqalpaq dástanlarınıń barlıǵında ushırasatuǵın, batırdıń hár túrli qıyınshılıqlı, shiylenisken waqıyalarǵa ushırawına olardıń ańqawlıǵı «Qanshayım» dástanındaǵı Abdulla obrazınıń negizgi xarakterin quraydı. Temirxan Qıdır shaldan Qanshayımınıń deregin bilip, onı ózine alıw ushın hám basqınshı etip Elpeń elin talaw ushın Abdullanı Ábdiraxman menen ayqasıwǵa jibergende ol Temirxannıń bul niyetlerinen biyxabar boladı hám Temirxannıń jaman niyetlerinen hámme qulaqlanǵan waqta da jıraw jırlaǵanday:

«Qırıq jigittiń ishinde,
Joq edi márt jigit,
Qıya shóldiń ústinde,
Quwalap alıp kiyikti...».²

Temirxan Abdullanı Ábdiraxman menen shayqasqa shıǵararda oǵan:

«Háwes penen barıp kesiń jelkesin,
Barmasańız basqa taǵı palwan bar», - dep aldaydı
Biraq Abdulla aldanǵanın sezbeydi. Sebebi:
«Ekinshi edi Abdulla,
Batır ańqaw ergódek,
Dep aytqanday eli – jurıt,
Arbawǵa ol nanadı
Abdulladan bir basqa,
Joq edi onıń palwanı».¹

¹ Сонда, 266-бетте.

² Сонда, 292-бетте.

Abdulla obazı dástandaǵı unamlı sıpatqa iye obrazlardıń biri bolıp esaplanadı.

Sonday-aq, dástanda bir qatar oqıwshıda ǵázep, jek kóriwshilik sezimleri tuwdıratuǵın obrazlarda orın alǵan. Olar dástandaǵı batır hám aqıllı, haq kewil qaharmanlardıń obrazın kúsheytiw ushın kirgiziledi. Mısalı, dástandaǵı Mollamúshkil obrazı dástandaǵı pás, jaman niyetlerdiń qulı bolǵan adamnıń kórinisin ashıp beredi. Mollamúshkil óz maqset jolında jınayatlardı, qılmıslı islerdi islewge qol uradı. Mollamúshkil obrazı qaraqalpaq dástanlarınıń kópshiliginde qaharman qızǵa erisiw ushın bir neshe jalǵan hám jerkenishli waqıyalardı toqıp, sońınan ózi de sonıń qurbanı bolatuǵın personaj sıpatında qatnasıp otıradı. Bul obrazlar arqalı bas qaharmanlardıń obrazlı salıstırılıp, olardıń unamlı tásiiri kúsheyip baradı. Máselen, «Qırıqız» dástanında² Jurın taz obrazında Gúlayımdı alıw ushın sózge kirip, Adamlardı aldawı, Gúlayımǵa Arıslanman dep jalǵan sóylewinde berilgen. «Alpamıs» dástanında³ Gúlpارشınǵa erisiw ushın Ultantazdıń zorlıq kórsetiwi, Alpamıs óldi, dep onı aldawı t.b. «Barlıq dástanlarda unamsız obraz mástan kempir batırdıń qılǵan niyetine qarsı ósek, jaman isti islep júredi. Jırawlar mástandı jeksurın, jerkenishli eytip kórsetedi, onıń jerkenishli obrazın kórsetiw maqsetinde jıraw tárepinen sheberlik penen»⁴ sırtqı kórinisi súwretlenedi. Biraq «Qanshayım» dástanında basqa qaraqalpaq dástanlarınan parıqlı ráwishte mástan kempir obrazı berilmeydi. Onıń ornına, sol «Mástan kempirdiń» barlıq jaǵımsız sıpatların óz boyına jámlegen Mollamúshkil obrazı beriledi. Onıń kewliniń kirligin dástannıń basınan-aq biliwge boladı:

«Meshitiniń aldında,

¹ Сонда, 295-бетте.

² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1980. VIII том.

³ Алпамыс. Бес томлық. I том. Нөкіс, 1995.

⁴ Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988, 106-107-бетлер.

Kitabın jawıp iymansız,
Gewishin kiyip ayaqqa, Sállesi seltiyip,...»¹

Dástanda Mollamúshkil ákesiniń márhamatınan paydalanıp, ózin dos kórsetip, birinshiden Qanshayımnıń ákesiniń isenimine kirip, Sulaymandı aldaydı, ekinshiden qızıl tildiń qúdireti menen jıllı sóylep Qanshayımnıń isenimine kirip onıń sarayına kiredi. Ol óz qara basınıń házligi ushın nápsi ushın, xalıq ushın muqaddes bolǵan qurandı da, nandı da pisent etpeydi. Xalıq kiyeli esaplap, shártinde turatuǵın antı da jalǵannan ishedı. Bul Qanshayım pikiri menen tili menen de jiraw tárepinen sheberlik penen berilgen:

...Taslap ketsen dostım degen mollaǵa,
Qásiyet shıqpas xalıqtı aldaǵan molladan.²
...Mollamúshkil sol waqıtta,
Turıp qalıp keredi,
Quwanǵannan bul naymıt,
Teris pátiya beredi...³

Dástanda Mollamúshkildiń Qanshayımdı aldaǵanı tómendegishe súwretlengen.

...Qızdıń jalǵız qalǵanı,
Mollanı ábden quwanttı,
...Jaǵınayın dep qızǵa ol,
Jumsadı tilge ol bar kúshin...
Qanshayım jan saǵan aytar sózim bar,
Ákeńnen amanat, aǵańnan xabar...
...Ákeń ketti meniń boldı bawırım qan,
Tamaǵımnan ótpedi hesh usaq nan.

¹ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. ІХ том. Нәкіс, «Қарақалпақстан» 1981, 242-бетте.

² Сонда, 242-бетте.

³ Сонда, 244-бетте.

Kewil ashıp sóyleseyik sen menen,
Tayarlap qoy eń mazalı tamaqtan.¹

Mollamúshkil tek ǵana jalǵanshı, qudadan qorıqpas nákas sıpatında emes, sonday-aq janı shiyrin, qorqaq sıpatında da súwretlengen. Qanshayım onı atpaqshı bolıp mıltıq gózlep turǵanındaǵı halatı adamdı kúlkige iytermeleydi:

...Sol máhálde bul molla,
Albıraqladı ótindi,
Qádir aytıp sóyledi,
Gúńir, gúńir dawısı,
Túnde uzaqqa ketedi,
Ashıwlanıp Qanshayım,
Tıńlamay aytqan sózlerin,
Tez qulaqtı gózledi,
Bir máhálde mollarıń,
Mańlayınan atadı,
Tiymesede atqan oq,
Jeti jerde jıǵılıp,
Qorıqqanınan bul molla,
Awzına qum tıǵılıp,
Úyine qashıp, qaytadı.²

Biraq Mollamúshkil basqa dástanlardaǵı unamsız obrazlar sıyaqlı, emes bunda óz qátesin orınlaydı.

«...Mınaw turǵan kókqılısh,
Bilip ettim qıyanet».³
...Nahah hesh is bolmaydı,
Haq is jerde qalmaydı,

¹ Сонда, 248-бетте.

² Сонда, 255-бетте.

³ Сонда, 314-бетте.

Men hasamdı sorayman,
Sállemdi beseń orayman,
Yli xalıqqa men endi,
Ne bet penen qarayman,¹

Solay etip, dástanda berilgen Mollamúshkil obrazı iymansız nápisqumar qorqaq adam obrazı.

«Qanshayım» dástanında bulardan basqa da Qanshayımınń ákesi Sulaymannıń obrazı baylıq qumar iseniwsheń hám ózin ǵana oylaytuǵın sıpatında, anası Halimsha aqıllı sadıq yar sıpatında, Babaxan hám Temirxan patshalar jánjel qumar baylıq qumarlar sıpatında. Ábdiraxmannıń dosları shayır, sheshen Asan hám Áshir er sıpatında, Aman taz obrazı summ, laqqı, quw sıpatında, Abdullanıń mergeni Sarǵın obrazı mergen, aqıllı joldas sıpatında Ábdiraxmannıń ákesi Shaban obrazı haq niyetli, kórgenli, xalıqshıl sıpatında súwretlengen.

Ulıwma «Qanshayım» dástanında personajlar júdá kóp bolmasa da, bir neshe tiptegi obrazlar dúnyasınıń jaratılǵanlıǵınıń gúwası bolamız. Bul da dástannıń ózinsheligin quraydı.

«Qanshayım» dástanındaǵı qaharmanlardıń obrazlarınıń usınday reń-bereń xarakterli momentleri dástannıń kólemi kishi hám syujetlik ıqshamlıqqa iye bolıwına qaramastan onı xalqımız súyip tıńlaytuǵın hám oqıytuǵın dástanlardıń birine aylandırılǵan. Dástan qaharmanlarınıń psixologiyalıq ózgesheliginde, tilinde, xarakterinde qaraqalpaqlarǵa hám basqa da xalıqlarǵa tán bolǵan tolıp atırǵan betlerdi seziwge boladı. Sonıń nátiyjesinde dástan bunnan bir qansha waqıt burın da, házir de qaraqalpaq xalqınıń súyikli dástanlarına aylanǵan hám menshikli múlki bolıp qalǵan.

¹ Сонда, 315-бетте.

II BAP.«Qanshayım» dástanınıń kórkemlik ózgeshelikleri

2.1. Dástanda kórkem súwretlew qurallarınıń qollanıwı hám tili

«Qanshayım» dástanı kórkemligi jaǵınan joqarı turadı. Ondaǵı kórkemlew quralları ayırım motivlik úlgilerdiń beriliwi basqa dástanlarǵa usaǵanı menen kompazicion qurılısında epizodlardıń izbe-iz hám parallel ráwishte rawajlanganın hám baylanısqanın kóriwge boladı.

Dástan qaraqalpaq jırawları ishinde tek ǵana Qurbanbay jıraw repertuarında jırlanǵanlıǵı sebepli onıń tilinde, kórkemliginde Qurbanbay jırawǵa ǵana tán kórkemlikleri orın alǵan. Kópshilik dástanlar bir neshe jırawlar tárepinen atqarılıp hár qıylı variantlarǵa iye bolıp ketedi. Dástandı atqaratuǵın hár bir atqarıwshı oǵan óz repertuarındaǵı atqaratuǵın dástanlarınıń tilindegi kórkemlik elementlerin jeke óziniń til baylıǵı dúrdanaların qoysıp aytıp bayıtadı. Sol sıyaqlı Qurbanbay jırawda «Alpamıs», «Qoblan» dástanları menen birge «Shiyirin-sheker», «Qırıq qız», «Er Ziywar», «Er Qosay», hám t.b. dástanların óz repertuarına kirgizip jırlaǵan.

«Qanshayım» dástanı tilinde de sol atqarǵan dástanlarındaǵı kórkemlik belgiler orın alǵan.

Belgili ádebiyatshı folklorist Q.Ayımbetov «Xalıq danalıǵı» miynetinde Qurbanbay jıraw «Qanshayım» dástanı haqqında mınaday maǵlıwmatlardı keltiredi:

Qurbanbay jıraw qaraqalpaq jırawlarına tán bolǵan Alpamıs, Qoblan dástanların jırlaw menen qatar óziniń repertuarın jańa dástanlar menen bayıtqan. Ol qaraqalpaqlardıń ataqlı aytqısh jırawları Nurabılla jıraw hám Abdirasuli jırawlarǵa erip, olardıń repertuarların úyrengen. Al ataqlı jıraw bolıp jetiliskennen keyin Buxaraǵa barıp ataqlı aytqısh baqsılarǵa barıp shákirt bolıp,

ózbek baqsilarınan kóp repertuarlar úyrenip qaytqan. Ol dáslep «Shiyrin hám sheker», «Qanshayım» dástanların óz repertuarına kirgizip, el ishinde jırlay baslaydı.¹

Demek, Q.Ayımbetovtıń kórsetiwinshe, Qurbanbay jıraw «Qanshayım» dástanınıń tili, kórkem súwretlew quralları da Qurbanbay jıraw jırlağan basqa dástanlar sıyaqlı úlgilerge iye ekenligi menen ajıralıp turadı. Dástanda milliy rux, milliy kolorit bar.

Joqarıda aytıp ótkenimizdey «Qanshayım» dástanı kórkemlew qurallarına júdá bay. Dástan tek poeziyadan ibarat bolıp, bastan ayağına shekem waqıyalar Qanshayım menen baylanıslı bayan etilip, sheshimin tawıp otıradı. Olardıń barlıǵı dástandı dóretiwshiler hám atqarıwshılar bolǵan xalıq jırawları tárepinen kórkem poetikalıq qatarlarda júdá tásirli beriledi.

Qaraqalpaq dástanlarında tradiciyalı giperbolalıq súwretlew bul dástan da baslı orındı iyeleydi. Giperbolalıq súwretlew arqalı waqıyanıń obrazın yamasa qubılıstıń kúshli mánisin asırıp, kúsheytıp súwretleydi. Máselen,

«Quwanǵannan jer ústi,

Qozǵalǵanday kórindi», - dep Abdulla, Qalımsha, Sulaymanlardıń Mollamúshkil menen kórisken máhálın súwretlegende teńewlik giperboladan paydalanadı. Giperbola súwretlew processinde ayırıqsha tús berip, ayılayın degen pikirdi kórkem túrde bayanlawǵa baǵındırıladı. Dástandaǵı giperbolizm erte dáwirdegi folklorlıq shıǵarmalarda payda bolıp sheber qalıplesken xalıq fantaziyası menen tıǵız baylanıslı.

«Qanshayım» dástanında qara sóz qollanılmaǵanı sebepli giperbola qaharman tilinde yaki jıraw tárepinen waqıyalarǵa sıpat berilgende keń qollanılǵan. Giperbolalıq súwret arqalı jıraw sol súwretlenip atırǵan hádiyseni yamasa belgili bir obrazın kúshin júdá asırıp súwretlewge háreket etken. Mısalı:

¹ Қ.Айымбетов «Халық даналығы» Нөкіс, «Қарақалпақстан» -1988-жыл 104-бетте.

Mollamúshkil óziniń jalǵanın Sulaymanǵa jetkeriwde hádden tısqarı ózin azap shekken qılıp kórsetiw ushın mınaday giperbolalıq úlгідen paydalanadı.

«Suw ornına simirip ishtim qızıl qan,

Ne bir kúnler ótti tıńla molladan».

...Oq tiymey-aq omırtqamız sógildi...

...Lolılardıń jayı boldı sray-aq...¹ súwretlewlerdi de haqıyqatlıqtan bólip qaramaydı, olardıń barlıq árman sezimleri dástandaǵı waqıyalar qanshama kórkem súwretlew járdemi menen sóz etilse sonshama haqıyqatlıq átirapına topalanadı. Haqıyqatlıq giperbolanıń tiykarǵı deregi, giperbola usı derek tiykarında dóretilip, sheber xalıq fantaziyası menen uslastırılǵan.

Giperbola dástanlardıń syujetinde tiykarǵı orın iyeleytuǵın urıs hám jekpe-jekti súwretlewde kútá sheber qollanıladı. Máselen, «Qırıqqız» dástanında Gúlayım menen Surtayshanıń jekpe-jeki bılay súwretlenedi.

...Jerine ábden jetedi,

Gúlayımnıń sawǵası,

Ash belinen ótedi,

Qol ushına kóterip,

Tastanǵanda dártlenip,

Surtayshanıń basları,

Jerge qarıs kiredi.²

Urıs jekpe-jekte kúshli giperbolanıń qollanılıwıda xalıqtıń tileginde ideal bolǵan qúdiretli batır obrazlarınıń dóretiliwi menen bekkem baylanısqan. Dástanda Ábdiraxman menen Abdullanıń ayqasqan hám jıqqan jerin bılay súwretleydi:

...Ábdirazman márt jigit,

¹ Қарақалпақ фольклоры көп томлық. IX том Қарақалпақстан, Нөкіс, 1981-жыл 258-бетте.

² «Қырық қыз» дәстаны Қарақалпақстан баспасы. Нөкіс, 1949-жыл, 365-бет.

Nayza salǵan waqtında,
Abdullanıń sawıtı,
Shopan yańlı sógildi,
Ábdiraxman márt palwan,
Jaǵaǵa qollar saladı,
At ústinde ekewi,
Bir-birin tartıp ala-almay,
Er ústinde alıstı...¹

Xalıq dástanlarında batırlardıń kúsh ǵayratın bayanlawda da giperbolanıń áhmiyeti úlken eken. Giperbolizmnen bulardan basqa da dástanda bir qansha xızmetlerde qollanılǵanın kóremiz. Máselen, Abdullanıń Ábdiraxmangá doslıq tilep aytqan sózlerinde giperbola onıń qayǵısın kúsheytip kórsetiw maqsetinde qollanǵan:

Aq urǵanda erimey me, qara tas,
Ólgenimde jayar edi qara shash.²

Giperbolizm waqıyanı folklorlıq dástúr tiykarında dóretiwde ayrıqsha orın iyeleydi. Mısalı, Abdullanıń Ábdiraxmannan jeńilgen waqtındaǵı awhalı «Kewlin ǵamǵa toltırdı», «Aqsha júzin soldırdı»³ - dep berilse, Ábdiraxmannıń jaw aldınan qarsı shıqqan: «Astındaǵı Qoyan kók, kisnegen waqıtta, Qarataw ketti gúńrenip»⁴ dep beriledi.

Sonday-aq, dástan tilinde giperboladan tısqarı da bir qansha kórkemlew quralları ushırasadı. Ásirese, teńew obrazlardıń waqıyalardıń, qubılıslardıń xarakterin ashıwda orınlı jumsalǵan. Teńew – bul dástannıń mazmunı menen organikalıq baylanısqa kórkem súwretlew quralı bolıp tabıladı.

¹ Қарақалпақ фольклоры көп томлық. IX том. Нөкіс, 1981-жыл, 296-бет.

² Сонда, 287-бет.

³ Сонда, 286-бет.

⁴ Сонда, 283-бет.

Teñewlerdi jasawda qatnasatuǵın –day//–dey affiksi arqalı jasalǵan teñewler tek sırtqı forması menen ǵana emes, al giperbolalıq hám kórkemlik sıpatı menen de ajıralıp turadı. Máselen:

Ábdiraxmannıń sózlerin,
Parasatlı bilip qız,
Dáryaday kewlin ashadı¹,

Basqa dástanlarda qollanılatsuǵın teñewler qusqa baylanıslı aytılganda kóbinese onıń tez shıdamay jetip keliwi, yaki atınıń júyrikligi kózde tutıladı. Mısalı: «Góruǵlı» dástanında Góruǵlı ózin obrazlı túrde algır qusqa teñeydi.

Góruǵlı keldi qush kibi,
Qanatları qumish kibi,
Algır bir lashın qush kibi,
Sen awlasam, kel derseń?²

Bunda qustıń kúshlilik, ańshılıq sıpatı názerde tutılǵan. Al, «Qanshayım» dástanında qusqa baylanıslı bunday dástúriy obrazlı súwretlewden tısqarı, oǵan jańasha obrazlılıq, kórkemlik beredi. Mısalı, Ábdiraxman menen Qanshayımınń jolda ushırasıp, tanısıp, sáwbetlesken jerinde bılayınsha teñeydi:

«Jerge tósek jayadı,
Tawdıń taslı jerinde,
Otıradı qustay ekewi...»³

Bul teñewdi qollanıwdaǵı jıraw sheberligi sonda kórinedi, ol «qustay» teñewi arqalı birinshiden, olardıń tatiw túrde ashılısıp sóylesip otırıwın qustıń shuǵırlısına teñese, ekinshiden, olardıń jeńil túrde (jayǵasıp otırmay) otırıwın jetkerip bergen. Sonday-aq, bul teñewden úshinshi bir obrazlılıq, yaǵnıy, júrekleriniń alıp ushıwı, qustıń samǵawına, qustıń júrek urısına (quslardı

¹ Сонда, 281-бет.

² Гөрүғлы. Нөкис, 1962. 179-бет.

³ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, IX т. Нөкис, 1981, 277-бет.

adamğa salıstırğanda júrek urısı jiyi boladı) teńelgen. Mine, dástandağı teńewlerdiń usınday qubılmalı kóriniske iye bolıwı dástan tiliniń kórkemligin joqarılıǵın támiyinlew menen qatar, dóretiwshi yaki atqarıwshılıq uqıpı hám sheberi ekenligin kórsetedi.

«Qanshayım» dástanında teńewler basqa dástanlardağı sıyaqlı hayal-qızlardıń gózzallıǵın táriyiplewde aktiv qollanılǵan. «ǵárip-ashıq» dástanında Shaxsánem obrazı:

On tórt keshelik ay kibi,
Kúski dáwletli bay kibi,
Tomaǵalı qumay kibi,
Keler sallana-sallana, - dep súwretlense. «Qanshayım»

dástanında:

Gúldey júzi jaynaǵan,
Eki beti almaday,
Uwıljıǵan qıp-qızıl,
Jatqan eken periyzat,
Kórgenniń miyri qanadı,

Húrdiń qızı sekilli¹ – dep hayal-qızlar obrazı oǵada kórkem, umtılmastay bolıp súwretlenedi.

Bárinende burın dástanda teńew obrazlı súwretlew talap etilgen orınlarda hám epizodlarda, hátteki hádden tıs kótermelenip súwretlenetuǵın orınlarda da qollanıladı: Mısalı:

...Ayaqların ǵaz-ǵaz basıp,
Dárwazadan qarasa.²

¹ Сонда, 109-бет.

² Сонда, 122-бет.

Bunda Qanshayımnıń júrisi «talshıbıqtay tawlangan, qızıl gúldey buralǵan»¹ ǵazdıń júrisine teńeledi.

Sonday-aq, dástanda teńewlerdiń dástúriy úlgileri de ushırasadı.

Mısalı, Abdullanıń Qanshayımdı shólge taslap keter aldındaǵı awhalı bılayınsha teńeledi:

...Kózde jası tógilip,
Beli jayday búgilip.²

Bunday dástúriy úlge aylanǵan teńewlerdi jáne jiyi-jiyi gezlestiriwimiz múmkin. Olar basqa dástanlarda qanday obrazlılıqqa iye bolsa, «Qanshayım» dástanında da sonday obrazlılıqqa iye. Mısalı, «arıslanday» teńewi derlik barlıq qaraqalpaq dástanlarındaǵı sıyaqlı «Qanshayım» dástanında da batır obrazın kúsheytip, salıstırıp beriwde qollanılǵan:

«Awızları oymaqtay,
Arıslanday bir jigit...»
...Arıslanday aqırıp,
Qumar kózin jasladı...

Bul teńewlerde Ábdiraxmannıń iri tulǵası hám Abdullanıń qáhárli halatı súwretlengen.

Teńewler dástan tilinde tek hayal-qızlar obrazın jasawda ǵana emes, al batırlardıń obrazın jasawda qollanǵan. Mısalı:

Sıyaqına qarasań,
Ayaqları besiktey,
Bilekleri toqpaqtay,
Jawırını bar qaqpatay.

¹ Қарақалпақстан фольклоры. Көп томлық, IX т. Нөкіс, 1981.

² Сонда, 270-бет.

Solay etip, dástandaǵı teńewler hár qanday obrazdın, epizodtıń mazmunınıń ayrıqshalıǵına hám ózine tán bolıwına ılayıq bildirgen.

Qaraqalpaq dástanında súwretlew quralları jaǵınan bay hám hár túrli. Olar dástanlardıń xalıqlıǵı, kórkemligi hám ideyası menen tıǵız baylanıslı bolıp keledi. Dástanlarda teńewler menen qatar epitetler de aktiv qollanıladı. Dástan epitetlerge oǵada bay. Epitetler bárinen burın dástandaǵı qaharmanlardıń obrazlarınıń bir-biri menen organikalıq baylanısta ekenligin, barlıq ishki hám sırtqı zatlardıń belgilerin, qurılısların, yaǵnıy tolıq mazmunın, sapasın ashıwda basqa súwretlew quralları sıyaqlı obrazlı kórkem sóz retinde xızmet atqaradı. Olar atqarıwshılardıǵa hám dóretiwshilerge epostaǵı kompoziciyanıń anaw yamasa mınaw ideyasın kórsetiw zárúrli bolǵan jaǵdayında zattıń hám qubılıstıń unamlı hám unamsız ekenligin bildiriwde kórkemlik boyaw beredi.

Dástanda epitetler túrlishe hár bir waqıyanı yamasa háreketti súwretlegende qollanıladı: Máselen,

Sırdaqlı degenin bilseń ullı el,
Sóyley berseń qıza berer qızıl til.¹

Jalǵız qaldı gúl janan,
Hárem shabaq ishinde,²

Joqarıda mısallarda qızıl til, gúl janan epitetleriniń orınlı isletigenin kóremiz.

Dástanda turaqlı epitetler tiykarınan turaqlı formasın saqlaydı, al geypara jaǵdayda atqarıwshınıń ózinshelik atqarıw sheberligine baylanıslı, formaların ózgertipte jiberedi. Mısalı:

...Ákeń ketti meniń boldı bawırım qan...³

¹ Сонда, 106-бет.

² Сонда, 108-бет.

³ Сонда, 110-бет.

Sarǵayıp atadı endi qızıl tań¹

Dúnyada bendege ashıqlıq jaman...

Sonıń menen birge dástan tilinde eń kóp qollanılǵan kórkemlew qurallarınıń bir metaforalar bolıp tabıladı.

Dástanlarda aytılayın degen pikir tuwrıdan-tuwrı aytıla bermesten astarlı máni de túsindiriledi. Bunday jaǵdayda metafora kútá aktiv qollanıladı.

Molla Beytelden kiyatırǵan Sulayman Xaliysha hám Abdullalardıń aldınan shıǵıp Qanshayımdı jala jawıp jamanlaǵan Mollamúshkildiń gápine isengen Sulayman tárepinen Abdullaǵa qarata Qanshayımdı jazalaytuǵın mınanday sóz dep aytıladı.

- Kerek emes pámsiz qus,

Buǵan qonar tuǵırın,

Biz barǵansha Abdulla,

Óltirip kel qızdı, - dep,

Ákesi bolıp darǵazap,

Balasına buyırdı...²

Sonday-aq, Qanshayımnıń Mollamúshkilge bergen juwaplarında da metaforalıq qatarlar qollanılıp súwretlenedi. Mısalı,

Baǵlarında jawdırasqan aq gúl bar,

Jamalına siz bolıp intizar,

Taza gúlmen, shın ashılǵan lalazar,

Bolma hár waq dushpanıńnan biyxabar.

Joqarıda birinshi mısalda «Pámsiz qus» metaforası Mollamúshkil tárepinen «jaman jolǵa» tústi dep táriyiplegen Qanshayımǵa qarata ashıwlı ákeniń aytqan teńewi. Ádette metaforalarda bir nárese, yaki qubılısqa tenlesedi. Biraq,

¹ Сонда, 112-бет.

² Сонда, 118-бет.

negizinde awıspalı, astarlı máni jatadı. Bunda qız qusqa tuǵır-shañaraq, úy wazıypasın atqarıwǵa xızmet etken. İbranıń bunday metaforalıq usılda beriliwi onıń tásirigin, obrazlılıǵın, kórkemligin kúsheytip tur.

Al, baǵlarında jawdırasqan aq gú bar –degende qız kewliniń pákligi bir sóz yaki sóz dizbegi menen emes, al bir pútin metaforalıq qatar menen berilgen.

«Taza gúl» metaforası bolsa obrazlı mániste «qız»ǵa teńelip tur. Solay etip, dástan tilindegi metaforalarda óziniń ránbá-ránli boyawları menen dástan tiline kórkemlik baǵıshlawǵa xızmet etken.

Jáne de, dóretiwshi tárepinen Qanshayımdı táriyiplegende tómendegi metaforalardan paydalanamız.

...Qarap qızdıń iyinine,

Ózi nazlı yar eken!

Baǵ ishinde nar eken!..¹

Bunda da joqarıdaǵı sıyaqlı teńelgen zat salıstırılmaydı, al megzetiledi, uqsası kesilip ayıladı.

«Naqıl-maqallar – turmısta ushıraytuǵın toqsan awız sózdiń to bıqtay túyini».² Dástan tilinde biz kúndelikli turmısımızda qollanılıp júrgen naqıl-maqal úlğileri dál solay, ózgerissiz formada berilmegeni menen sonıń ornın basatuǵın kórkem poetikalıq qatarlar berilgen. Olardıń tárbiyalıq mánisi kúshli hám ótkir didaktikalıq sıpatqa iye. Mısalı:

Ábdiraxman sózimdi esit márt sultan,

Ózińdey jigitke bolsın jan quran.

Ájel ğayıp, neke ğayıp deydi jurtt,

¹ Сонда, 114-бет.

² Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық шығармаларының қысқаша сөзлігі. Нөкіс, 1992, 64-бет.

Menindey periyzat shin ashıq saǵan.¹

...At sorasqan ayıp emes zamanlas,

Aytınızshı ata menen babańdı.²

...Ájel jetpey shıqpas eken tiri jan,³

...Ashıq bolǵan yalǵanshıda aq urar,

Janǵızlarǵa dúnya bolar bir kún tar.⁴

Epkilli edi Abdulla,

Batır ańqaw, er gódek.⁵

Dástan tilinde bulardan basqa tolıp atırǵan afroizmlik qatarlardıń bar ekenin bayqaymız. Olarda ayılajaq pikir ıqshamlanıp, ótkirlestirilip berilgen hám sol qatarlar pútkil bir epizodqa ayılajaq oy-pikirdi bilip alıwǵa boladı.

Mısalı:

Nege kerek eki elge jawgerlik,

Jınayat tileydi bárha tirilik,

...Jaqsı bolsa el boladı paraxat,

El qorǵaydı naǵız tuwǵan azamat.⁶

«Qanshayım» dástanında basqa dástanlardaǵı sıyaqlı qaharmanlardıń háreketlerinde yumorlıq sıpat berilip otırǵan. Yumor – folklorlarda keń túrde paydalanıladı. Bayanlawshı óz qaharmanınıń is háreketleri ústinen házil-dálkek etip, geyde kúmip otıradı. Yumor áshkaralawshı poziciyanı tutpaydı, ol bárqulla jeńil, azarsız, qaharmanlardıń is-háreketinde ushırasadı. Mısalı, «Qırmandalı» dástanında Góruǵlıdan Qırmandalı gúreste jeńilgen jerinde yumor sheberlik penen berilgen. «Qırmandalı Góruǵlıdan kúshi arttı, at ústinen awdarıp, kókregine minip, otıra berdi. Shul waqıtta Góruǵlı ayttı: Qarındashım

¹ Сонда, 181-бет.

² Сонда, 280-бет.

³ Сонда, 179-бет.

⁴ Сонда, 289-бет.

⁵ Сонда, 295-бет.

⁶ Сонда, 297-бет.

«Qırmandali, dem qısma degen keselim bar edi, harrağıraq tur dedi. Qırmandalı diydilegen jerine ótırǵızdı.¹ Qırmandalı tárepinen óltiriliwi kerek bolǵan Góruǵlı óziniń hiylesi menen ólimnen usılay aman qaldı.

«Qanshayım» dástanında yumorǵa júdá bay epizodlar bolmasa da oqırwshıǵa jeńil kúlkige duwshakerlesetuǵın jaǵdaylardıń bar ekenin aytıp ótiw orınlı. Máselen, Ábdiraxman eki dostısı Áshir menen Asan zarıgıryan bolıp izlep júrgende, ol sahrada bir qız benen arqayın otradı:

-Ábdiraxman qayda dep,
Bir tóbeden astı da,
Kelip jetti bir waqta,
Asan kelip qarasa,
Qanshayımınń awzına,
Nabatı tutıp jan dostı,
Otır eken qasında...²

Jáne de Asan menen Áshirdiń Qanshayımdı peri yaki jin dep oylap, Ábdiraxmanǵa aqıl beriwide yumoristiklik xarakterge iye.

Dástanda satira da yumor menen qatar berilgen. Bunday kórinis «Qırıq qız» dástanındaǵı Jurıntazdıń Gúlayımǵa ashıq bolıp jasaǵan háreketleri sıyaqlı Qanshayımǵa Mollamúshkil obrazına tán. Onıń Qanshayımǵa erispekshi bolıp onıń islegen háreketleri hám onnan qorqıp qashıwı ótkir kúlki menen túyreledi. Bul satiranıń ózine tán qásiyeti bolıp ol áshkarawshılıq syujetke iye bolatuǵını málim. Mısalı:

Qompań-qompań ornınan,
Shirenip turıp zángige,
Kóterip qoyıp iyinin,
Qızǵa aytıp mınanı:

¹ Ғөрүғлы. Нөкис, 1965, 162-бет.

² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлығы. IX том. Нөкис, 1981, 82-бет.

...Aǵańnıń sózi bir aytqan mınaday,
Men kelgende kewlińdi ash xosh minay,
Ustazıńnan hesh ayanba et xızmet,
Men kelgende kewlińdi ash uyalmay.¹

Mollamúshkildiń jerkenishli niyeti onıń yumorlıq háreketleri menen satiralıq baǵıtta súwretlenip, yumor hám satira aralasıp berilgen.

Dástannıń kórkem ózgesheligi bárinen de burın tiline baylanıslı ekenligi málim. Biz joqarıda aytıp ótken kórkem súwretlew quralları hám naqıl-maqallar da til ózgesheligine kiredi. Sonday-aq dástan tiliniń jáne bir ózgesheligi onda folklorlıq (xalıq tili) til menen birge jazba ádebiy til elementleri menen tolı. Ulıwma folklorlıq shıǵarma xalıq tili tiykarında dóretilgen bay ǵáziyne bolıp tabıladı. Onda uzaq dáwirler dawamında qalıplesken ashıqlıǵı hám sulıwlıǵı jaǵınan ayrılıp turatuǵın bir qansha túsinipler menen tolı xalıq tiliniń bay kartinasın kóremiz. Dástannıń payda bolıwın hám qalıplesiwin anıqlawda da onıń sóz baylıǵı úlken material bolıp esaplanadı. Xalıq dástanları tek ǵana bir dáwirdiń jemisi emes, bir neshe dáwirlerdi basınan ótkergen jáne de, usı dáwirler dawamında ótken dáwirdegi tildiń sózlik quramı hám grammatikalıq qurılısı qalay bolsa solay sol halında saqlanıp qalmastan tildiń bayıw processinde úlken ózgerislerge ushırap otırǵan. Sonlıqtan kútá erteden kiyatırǵan dóretpeler házirgi zaman tiliniń uqıplılıǵına sáykes óz mazmunın hám kórkemligin ashıp bergen. Qaraqalpaq dástanlarınıń sóz baylıǵı kúshli, onda xalıq turmısına úrp-ádetlerine urıs kórinislerine, tábiyat qubılıslarına baylanıslı tolıp atırǵan sóz atamaların kóplep ushıratamız.

«Qanshayım» dástanınıń sózlik quramında hár qıylı kásip hám tariyxıy sharayatlarǵa baylanıslı sóz atamaların ushıratamız. Dástanda batırdıń qural

¹ Сонда, 248-бет.

jaraqlarınıń bir qansha atamaları gezlesedi. Nayza, qalqan, mılıq, jez qulaq, qanjar, qamshı, jay qılısh, sawıt hám t.b.

Bul qural-jaraq atamaları túrlishe epitetler menen dizbeklesipte kelip ushırasadı.

«Aq nayzı», «Kók sawıt», «Polat qılısh» hám t.b.

Dástanda xalıqtıń úy ruzgershilik úskenelerine hám sociallıq jasaw jaǵdaylarına baylanıslı gebeje (shatır) úy, kóshki, dastıq, mutira, (suw turatúǵın ıdıs) tábiyat kórinislerine baylanıslı: burjatawda ósetuǵın ósimlik (Hasıl jemis terek).¹

Dástanda xalıqtıń úrp-ádet dástúrlerine baylanıslı toy beriw, sıyaqlı salt-dástúr jırları qollanılgan hám olardı súwretlewde hár qıylı sarpay, aytıs, gúres, ılaq, at shabıs sıyaqlı oyın hám qádelerdıń ámelge asırılǵanın bayanlaǵan. Máselen, dástandaǵı toydıń súwretleniwın alıp qarayıq.

Qız jigitti jıydırıp,
Narlarǵa júkti arttırıp,
Keshesi atlı piyada,
El shetin shıǵardı,
Jetip kelgen bir waqta,
Qanshayım jatqan kók tawǵa,
Gebejege mindirip,
Hasıl kiyim kiydirip,
Túrli sazdı sherttirip,
Jigitleri at shawıp,
Quwanıp ılaq oynaydı,
Qanshayımday arıwdı,
Waqtı xanlıq sóz benen,

¹ Шерьяр, Қаншайым, Нөкис, 1997, 128-бет.

Otawına ákeldi,
Úsh kún toydı beredi.¹

Dástan tilinde arxaizm sózlerde ushırasıp otıradı. Mısalı: «Qutlı bolsın dostım usı qılıwetiń» (135-bet).

«Patshası edi Babaxan» (128-bet), «Mańlayımnıń ortası, tarta qarıs taraba» (128-bet), «Molla, qulaq salgıl meniń sózime» (113-bet), «Jalgız qalıp sarayında Qanshayım» (118-bet) hám t.b.

Ulıwma alganda, dástan xalıq dástanları dástúrinde, tili túsinikli xalıq tilinde bayanlangan.

¹ Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық шығармаларының қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1992, 49-бет.

2.2. Dástannıń kórkem súwretlew usılları hám qosıq qurılısı

Kórkem súwretlew quralları kórkem shıǵarma tilin bayıtıwda, obraz jasawda hám kórkem til imkaniyatların ashıwda úlken áhmiyetke iye. Al, usı kórkem súwretlew quralları, yaki tildiń kórkemligin, shıǵarmanıń kórkemligi bazı bir elementler negizinde jetkerilip beriledi. Bul kórkem usıllar bolıp, olar kórkem súwretlew quralları sıyaqlı mánige tuwrıdan-tuwrı tásir etpesten, tek ǵana oǵan qatnaslı boladı. Ekinshiden, qosıq qurılısına tiyisli bolǵan formaǵa da qatnaslı boladı. Solay eken, kórkem súwretlew quralları, yaǵnıy poetikalıq usıllar hám mazmun ushın hám forma ushın xızmet etedi.

Qaraqalpaq folklorında da jazba ádebiyattaǵı sıyaqlı poetikalıq usıllar qollanıladı. Olar kórkem shıǵarmada sózdiń emocionallıq mánisin kúsheytiw ushın qollanılatuǵın poetikalıq usıl.¹

Dástan tilinde qaytalawlar hár qıylı formada berilgen. Ayırımları bir sózdi, bir ǵápti, hátte bir pútin qatardı da qaytalap bergen usıllar bar. Qaytalawlardı qazaq ádebiyatshısı Jumaliev 5 túrge bólip qaraydı. (Jay qaytalaw, espe qaytalaw, sintaksislik porallelizm, anafora, epifora).² Qaraqalpaq folklorında bulardıń barlıǵı da bar. Biz olardıń hár qaysısın jeke-jeke alıp qaraytuǵın bolsaq.³

Ulıwma qaytalawlardıń ózi Qanshayım dástanında jiyi qollanılganın kóremiz. Sebebi, dástan tek qosıq penen jazılǵan. Qaytalawlar xalıqtıń naqıllarında, sheshenlik sózlerinde de jiyi ushıraydı hám bular onıń yadta bekkem saqlanıwı ushın birden-bir payda keltiredi. Hár qanday qaytalawlar tereń mánili uǵımda iye bolıp, ol oqıwshıǵa tereń tásir etip, qızıǵıwshılıq oıtadı.

¹ Сонда, 50-бет.

² Сонда, 50-бет.

³ Қарақалпақ фольклоры, Көп томлығы. IX том. Нөкіс, 1987, 285-бет.

Qanshayım dástanında qaytalawlardıń bir túri anafora derlik qosıq qurılısı gózzallıǵın támiyinlew ushın qollanılǵan. Mısalı:

Bedewin shawıp ótedi,
Bir aylanıp eki dos,
Beli jayday búgilip...¹

Anaforalar qásiyetke muwapıq poetikalıq qosıq qatarlarınıń² birdey ses, birdey sózden baslanıwı bolıp esaplanatuǵın bolsa, Qanshayım dástanında seslik anaforalar da, leksikalıq anaforalar da ushırasadı.

1. Seslik anafora:

Tórt túligi say edi,
Temirxan degen bar edi (287).
Abdiraxman alǵan soń,
Ardaqlap barıp aldında (288).

2. Leksikalıq anafora:

Qırıq jigitti tayarlap,
Qırıq bedew tayarlap (289).
Qarsı kelgen dushpannıń,
Qarsı aldınad turadı (293).

Anaforalar fonetikalıq jaqtan bir pútinlikke iye bolǵanlıǵı sebepli qosıqtıń oqırwshınıń qulaqqa jaǵımlılıǵın támiyinleydi. Bul xarakter qaytalawlardıń bir túri alliteraciyalargada, rediflerge de tiyisli.

Alliteraciya poeziyalıq shıǵarmada poetikalıq qatardıń hám hár bir sózdiń basında qaytalanıp keletuǵın dawıssız sesler bolıp, ol anaforalargá dawıslı-dawıssız bolıp qarama-qarsı qoyılıwı menen ajıraladı. Biraq anaforalar poetikalıq qatarlardıń hár bir sóziniń basında tákirarlanbaydı, al alliteraciya ushın bul jaǵdaydıń bolıwı shárt.

¹ Сонда, 50-бет.

² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлығы. IX том. Нөкіс, 1987, 285-бет.

Alliteraciya dástan tilinde júdá kóp qollanılıp kelgen. Sebebi, ol qulaqqa jaǵımlı hám ıqshamlılıqqa, tásirsheńlikke iye bolıp, sol qatarlardıń muzıkalıǵın támiyinlep, ırǵaqtı payda etiwge qatnasadı. Mısalı: Edige dástanı tilinde alliteraciyalarǵa júdá kóp orın berilgen.

Qus tóresi quw edi,
Quladin qustıń, qulı edi,
Qul tóreniń jawı edi,
Quladindi qaytarıp.

Biz sóz etip otırǵan Qanshayım dástanında alliteraciyanıń júdá jetiliskeń barlıq sózi birdey dawıssız sesten baslanǵan túri gezleskeni menen dáslepki qatar basındaǵı sesleri dawıssızdan bolǵan alliteraciya úlgileri jiyi gezlesedi.

Mısalı:

Jigit bolar jigirmada bárkamal,
Jaqsı sózge erimeyme tánde jan.¹
Kózdi ashıp jusǵansha,
Kók burqırıp qara shash,
Kelip qonda ústine (301).

Qaytalawlardıń ózine tán bir túri radifler dástan tilinde uyqaslardı támiyinlewde hám qosıq qatarlarınıń tásirigin, bir tutaslıǵın támiyinlewde áhmiyetli bolǵan halda qollanılǵanın bayqaymız. Redifler ádette uyqastan soń qaytalanıp keletuǵın sózler yaki sóz dizbekleri bolıp tabıladı. Redif qosıqtıń basında da, aqırında da, kele beredi. Eger redif izleniwshilik nátiyjesi menen tabılǵan bolsa, ol uyqastı baytadı, oǵan ózinshe bir túr beredi. Qanshayım dástanında redif tómendegi mısallarda ushırasadı.

Sırdı bilmey áwel hadan qas boldıq,
Sıylaspaǵa hasıl boldıq, dos boldıq,

¹ Сонда, 300-бет.

Qol alısıp doslıq penen ekewimiz,
Eki palwan kewillerdi xosh qıldıq.¹
«Námártlerge bul yalganshı tar eken,
Ayralıq degeni qayǵı zar eken,
Kórdim aǵa tirilikte júzimdi,
Bir-birewdi kórer kúnler bar eken.²

Dástan tilinde kórkemlew qurallarınıń biri janlandırıw qubılısı qollanılgan.

Mısalı:

Sáhár waqta ishim ottay janadı,
Men sizlerdi kórsem miyrim qanadı.³

Eki qubılıstı, eki nárseni salıstırıw arqalı súwretleytuǵın usıl parallelizm dástan tilinde obrazdı kúsheytiw hám waqıyanı ótkirlestiriw maqsetinde qollanılganınıń gúwası bolamız: Mısalı:

Abdiraxman bir jaqtan,
Er Abdulla bir jaqtan,
Shólde gúres saladı.⁴

Bunda obraz parallel qoyıw arqalı berilgen. Ayırım jaǵdaylarday parallelizm waqıyanı, qubılıstıń salıstırıwı arqalı da berilgen:

Janıma jıynalsın qız hám jawanlar,
Sırnay, gernay shertsin qosıp xosh hawaz,
Toy berseńiz atıńızǵa alayın,
Toyda xızmet etsin qatar qurbılar.
Ilaq bolsın hám shabılsın árebi at,
Kewlimnen shıqsın jáne ǵamlı dárt,
Toydı berip turǵan Elpen eline,

¹ Сонда, 305-бет.

² Сонда, 311-бет.

³ Сонда, 239-бет.

⁴ Сонда, 282-бет.

Ata hám anamız kórsin shın húrmet.¹

Ulıwma alǵanda, dástan qosıqtıń mazmunına jetkerip beriwshi hám forma gózzallıǵın támiyinlewshi kórkem poetikalıq usıllar redif, anafora, alliteraciya, parallelizm, janlandırıwdıń qollanılǵanlıǵın kórip óttik. Olar dástandaǵı qosıq mazmunına qatnaslı bolıwı menen birge formanıń jaratılıwına da xızmet etken.

Endi biz tikkeley forma máselesine baylanıslı qosıq qurılısı elementlerine toqtap ótemiz.

Qosıq qurılısında birinshi gezekte ólshem máselesi turadı. Sebebi, qosıq belgili ólshemge tiykarlanǵan poetikalıq sóz sisteması.

Álbette, qaraqalpaq xalıq dástanları tiykarınan barmaq ólshemine negizlenedi hám 7-8, 10-12 buwınlı bolıp keledi. Degen menen, ayırım dástanlarda qosıq qurılısınıń aruz ólshemine yaǵnıy metrikalıq ólshemge tiyisli qosıqlarda gezlesip turadı. Olarda kóbirek shıǵıs túrkiy kitabiyy jazba ádebiy tiliniń tásiiri seziledi. Sonlıqtan aruz ólshemine tán hár qıylı formalar, ǵázzelYu muqalles taǵı basqa qosıq formalarınıń ushırasıwı tábiyyi. Bul jaǵday ásirese ǵárip-ashıq, Góruǵlı dástanlarında. Yaǵnıy baqsılar tárepinen atqarılatuǵın liroeposlarda ushırasadı. Al jırawlar tárepinen jırlanatuǵın dástanlarda kóbirek barmaq ólshemi hám qısqa buwınlı qosıqlar ústemlik etedi. Sol sıyaqlı Qanshayım dástanında barmaq ólshemine tiykarlanǵan Qosıq qurılısınıń negizgi tórt elementi eń baslı orındı iyeleytuǵınlıǵı belgili. Solardıń biri ólshem. Ol haqqında joqarıda chóz ettik, yaǵnıy Qanshayım dástanınıń barmaq ólsheminde jazılǵanınıń gúwası boldıq.

Qosıq qurılısınıń tiykarǵı elementiniń biri ırǵaq, uyqas hám bánt bolıp tabıladı. Bular bir-biri menen baylanısta bolǵanda ǵana tolıq poetikalıq birlikti, únleslikti dúze aladı.

¹ Сонда, 282-бет.

Irǵaq ólsheminen keyin turǵan element bolıp, qosıqtıń hár bir qatarı sayın gezeklesip keletuǵın sestıń ózinshelik aǵımı. Bul qosıqqa ǵana emes, qara sózge de tiyisli bolıp keliwi menen ózgeshelenedi.

Eger qosıqta ırǵaq bolmasa onı yadta saqlaw imkaniyatı bolmaydı. Mine, usı tárepinen ol uyqas penen, bánt penen tikkeley baylanıslı.

Mısalı:

At quyırǵın jipek yańlı óreseń,
Haslıń adam ne maqsette keleseń?

Bunda hár bir qatar óz aldına muzıkalı birleslikke erisip, ırǵaqtı támiyinlep tur.

Sonday-aq, bul jerde ırǵaqtıń sezilerli dárejede sebepshisi bolıp uyqaslar hám ólshem xızmet etken. Yaǵnıy, qosıq, 11 buwınlı barmaq ólsheminde birgelikli uyqas formasında kelgen.

Irǵaqtıń júzege shıǵıwında ólshem hám uyqastan tısqarı bántte xızmet etedi. Mısalı:

Aǵa, qulaq sal meniń sózime,
Qazan urǵan eken kewli gúlime,
Ákeńizdiń aytqan sózi sinbasın,
Anar shólge qum quyılsın tiline.

Bunda bánt qatarlı. Qosıqtıń bánti belgili bir tártipke túsip, mazmunı hám sintaksislik jaqtan uǵım beretuǵın qosıq qatarları bolıp dástan tiline ol tek tórt qatarlı emes, al 10-11-12, 5-6-8-qatardan turatuǵın formada da ushırasadı. Ayırım orınlarda 14 qatarı bántlewde de bar. Biraq ol jazba ádebiyattaǵı sonetler menen salıstırıwǵa bolmaydı. Sebebi, bizge belgili dástanlar qobız arqalı járiyalanatuǵın bolǵanlıǵı sebepli quramılı (qospalı) uyqas penen bir neshe bántlik kórinisti shubalańqı bolıp dawam etip kete beredi. Bul nárse tolǵawlarǵa

da tiyisli. Biraq, olar qansha shubalańqı uzın bolmasın onıń tiykarında muzıkalıq birlik, qaytalawshılıq jatadı. Mısalı:

Aqıllı qız sol waqta,
Jer shuńlanıp oylandı,
Sumlıǵına mollanıń,
Oǵada qattı qıynaldı,
Ózi bolsa sawatqan,
Aqıllı qız Qanshayım,
Sóylemes sózdi hesh jalǵan,
Aǵamdı úyi bos dep,
Dushpan otlar saladı,
Joq etpey meni Abdulla,
Ákeme qaytıp baradı,
Dep oynapı Qanshayım,
Shegip kóp-kóp uwayım,
Abdullaǵa sóz ayttı...

Poetikalıq shıǵarmalardıń, sózdiń ses hám buwınlar boyınsha únlesip keliwi uyqas bolıp esaplanadı. Qosıq qurılısında uyqastıń ornı úlken. Uyqas tek ǵana ırǵaqtı ǵana támiyinlep qoymasań, mazmundı shólkemlestiriwshi de xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq dástanlarında bánttiń, ólsheminiń xarakterine qarap uyqaslar hár qıylı formalarda kem beredi. Uyqaslar sońǵı buwın sońınıń uyqasına qaray da, hám qatarma qatar uyqasıw formasına qarayda bir neshe túrlerge bólinip ketedi. Mısalı: Qatarma-qatar uyqasına qaray uyqaslar shalıs uyqas, birgelikli uyqas, aralas uyqas hám t.b. túrlerge bólinedi.

Qanshayım dástanı tilinde ushırasatuǵın 11 buwınlı bántlerdiń barlıǵı aa bayannıy birgelikli uyqas formasında jazılǵanı menen ayrıqshalanadı. Mısalı:

Salmaǵandı mıń gúlimnen bir gúlim-a,
Jala japsadaǵı maǵan shuǵıl hám zulım-a,
Nesiybeli tartqanı tawdıń ishinde...-b
Usılay boldı meniń jaslıq táǵdirim-a.

Dástanda qatarlar 11 buwınnan tısqarı 7-8-buwınlı ólshemde uyqasıp kelgen. Mısalı:

Aqılı jana er edi -8,
Abdiraxman márt jigit -7,
Qanshayım sulıw bolsa da -8,
Jas kewlin toqtatıp -7,
«Aqıllı qız eken, dep -7,
İshinen jigit quwanıp – 8,
«Jasımdı meniń sorar», dep -8,
Sózden úmitlenedi – 7.

Bunday qospalı, shubalańqı formada berilgen 7-8- buwınlı qosıqlarda buwnaq hám buwın sanı menen anıqlanǵanı menen uyqaslardı anıqlaw qıyınǵa túsedı. Bunıń menen olarda uyqas ulıwma joq, dep juwmaq shıǵarıwǵa bolmaydı. Shubalańqı bolsa uyqas bar, sonıń ushın da qosıq qatarları bir tegis, ırǵaqlı oqıladı.

Dástanda uyqaslar tek atlıqlardan bolǵan báyitlerde, atlıq hám feyillerden bolǵan uyqaslarda gezlesedi. Olardıń bir báyitte úylesip keliw dóretiwshiniń qanshelli dárejede sheber ekenligin kórsetedi. Mısalı:

Babamız Shaniyaz ákemiz Shaban,
Otız jıl júripti baylarǵa diyqan,
Kúnlikshilik penen kúnshi keshirgen,
Bizlerdey perzentti zorǵa saqlaǵan.¹

¹ Сонда, 132-бет.

Bunda «Shabay», «Diyqan», «Saqlağan» sózleri uyqastı támiyinlegen biraq 1-2 sózler atlıq, saql ağan sózi feyil. Uyqastıń bunday bolıp keliwi siyrek gezelesedi.

Bul dóretiwshiniń sheberligi bolsa kerek. Sebebi, tek atawısh sózlerden dúzilgen uyqaslar ǵana poeziyada haqıyqıy uyqas dep tán alınadı.

Demek, «Qanshayım» haqqında feyillerden dúzilgen uyqaslar kemligi jaǵınan úlken áhmiyetke iye.

Dástanda qosımtasız sóz benen qosımtalı sózlerdi uyqastırıw da gezlesedi. Máselen,

At oynattım bálent maydan jıraǵa,
Bunday batır men kórmedim dúnyada,
Sırım bildim kókiregi dos, aq kewil,
Doshıqta jasayıq bizler barqulla.¹

Bul mısalda 1-qatarda barıs sepliginiń, 2-qatarda orın sepliginiń qosımtası qosılǵan atlıqlar berilse, sońǵı uyqasıqlı qatarda qosımtasız almasıq sóz túbir halında berilgen.

Sonday-aq, uyqaslıqlardıń sheber dúzilgenin dástan tilindegi leksikalıq birliklerdi de kóriwge boladı.

Mısalı, dástanda 4 bántli hám 7-8 bántli qosıq qatarlarındaǵı uyqasıwshı sózler tek túrkiy tiline tán sózler bolıp qoymastan, al arab-parsı hám sol arqalı basqa tillerden kirip kelgen sózler bolıp tabıladı.

Bunda dóretiwshi dáslepki qatardaǵı uyqasıwshı túrkiy sóz benen keyingi qatardaǵı arab-parsı sózlerin únlestirip sheber uyqaslıq qurılım dúzedi:

Qolımdaǵı meniń polattan qalqan,
Dostımnıń kewlinde joq boldı árman.
Gez kelipti bir periniń qızına,

¹ Сонда, 144-бет.

Xabar et, esitsin aǵayın-tuwǵan¹.

Bul mısaldaǵı uyqasıwshı sózler eski túrkiy, arab hám túrkiy sózleri.

Uyqaslar buwın sanınıń uyqasıwına qaray 4 túrge bólinetuǵın bolsa, olardıń ayrımları «Qanshayım» dástanında gezlesedi.

1. Tek túbir sózlerdiń uyqasıwı. Bunda eń áhmiyetlisi qosımtasız eki yamasa onnan da kóp buwınlı túbir sózlerdiń óz-ara uyqasıwı:

Nayza ursam bólinedi qara tas,
Áziz erge kútá múshkil bul sawash,
Men jalǵızban jariq dúnya álemde,
Bolayın men seniń menen máńgi dos.²

2. Bir sózdiń túbiri menen eki sózdiń qosımtasınıń uyqasıwı. Bunda uyqas ushın alıńǵan sózlerdiń tek túbiri uyqasıp qalmastan, qosımtalarıda uyqasadı. Uyqastıń bul túri dáslepki túrge salıstırǵanda da quramalıraq.

Abdiraxman, sózimdi esit, márt sultan,
Jalǵanshıda qaymıqpadım adamnan,
Kózime kórindi sını-sımbatıń,
Kewlińe hesh jamanlıq almaǵan.³

Bul mısalda «sultan» túbir, adamnan «-daǵı» «nan» - qosımta, «almaǵan» sózi de feyildiń kelbetlik feyil forması. Bunday uyqas túrleri xalıq qosıqlarında jiyi gezlesedi hám jeńil oqılıwın támiyinleydi.

1. Bir buwınlı sózlerdiń uyqasıp keliwi.

Elpeń degen atalar biziń tuwǵan el,
Baǵda ashılǵan qız ekenseń qızıl gúl,
Dáwrán súrmek seniń meniń qullarım,
Endigisin, Qanshayımjan óziń bil.¹

¹ Сонда, 136-бет

² Сонда, 144-бет.

³ Сонда, 146-бет.

2. Eki buwınlı sózlerdiń uyqasıp keliwi:

Arzımdı estiń, Qanshayım janan,
Iras sóz aytayın jasırmay saǵan,
Babamız balıqshı, ákemiz diyqan,
Babamız-Shaniyaz, ákemiz – Shaban.²

3. Úsh buwınlı sózlerdiń uyqasıp keliwi:

Jarılǵandı sharwalardıń sabanı,
Qulaǵıma jetti xalıqtıń naması,
Xalıq qorǵamay ne qıp júriseń, márt jigit?
Óziń bolsań balıqshınıń balası!³

Sonday-aq, uyqaslar poeziyada túbir hám qosımtalardıń qatnası boyınsha da bir neshe túrlerge bólinedi. Olar tómendegishe:

3. Túbirdiń hám qosımtanıń uyqasıwı.

Ráhim etiń kózden aqqan jasıma,
Eger aǵam bolsań kelgil qasıma,
Óz atımdı jazıp qoyǵan kestelep,
Bir taqıya kiyip ediń basıńa.⁴

4. Tek ǵana qosımtalardıń uyqasıp keliwi...

Bunda qosımtalardıń ózi de hár qıylı kategoriyada boladı. Mısalı:

Ózim jasper, jalǵız qızban anadan.
Qayır etiw qalǵan bizge burınnan,
Taslap ketseń dostım degen mollańa,
Qásiyet shıqpas xalıqtı aldaǵan molladan.¹

¹ Сонда, 133-бет.

² Сонда, 132-бет.

³ Сонда, 138-бет.

⁴ Сонда 120-бет.

Keltirilgen mısallardağı astı sızılğan qosımtalar uyqastı támiyinlegen. Biraq hár qıylı sestem baslanğan. Al, túbirleri bir-birine uyqaspaytuğın, bárin, ana sózlerinen ibarat.

Dástanda bulardan basqa uyqastıń quramalı túrine tán bolğan aralas uyqas, tutas uyqas, tolıq emes uyqas sıyaqlı túrleri gezlesedi.

İshki uyqaslar dástan tilinde qatarlar ortasındağı basındağı sózlerdiń óz-ara úylesiminen payda bolğan. Mısalı:

Paqsaları on eki,
Gúngarası on jeti.²

Bunda ishki uyqas óz gezeginde tutas uyqastı támiyinlep tur.

Kópshilik alımlar ishki uyqas qatar ortasındağı sózlerdiń uyqasıwınan payda bolatuğının aytadı. «Qanshayım» dástanında ishki uyqastıń tap sonday túri qollanılğan. Bul dóretywshiniń sheberligin ańlatadı. Mısalı:

Jigirmada ózim boldım pırqaman,
Hasılzada bop tuwıldım anadan...³

Bul qatarlarda da quramalasqan tutas uyqas ishki uyqastı támiyinlegen. Biz bunnan ishki uyqaslardıń erteden-aq dástanlar tilinde qollanılğanın ańlawımızğa boladı. Belgili ádebiyatshı B.Genjemuratov:

«...Xalqımızdıń altın gáziynesi bolğan qaraqalpaq xalıq qosıqları hám dástanlarında ishki uyqaslar ushırap turadı...⁴» degen edi hám óz pikirin «Alpamıs» dástanındağı:

«Qara shashın kemlik penen tarayın,

Nashar basım hár kúnlerge jarayın» degen qatarlar menen dálilleydi. İshki uyqaslardıń bulay kóplep ushırasıwı dástan tiliniń keń imkaniyatlardıń iye

¹ Сонда, 106-бет.

² Сонда, 102-бет.

³ Сонда, 103-бет.

⁴ Генжемуратов Б. Әжинияз лирикасының поэтикасы. Нөкіс, «Билим» 1994, 72-бет.

ekenligin bildiredi. İshki uyqaslardı joqarıdağıday tutas formada dástannıń poeziyalılıǵın kúsheytip, dástan tilinde ritmik bóleklerge túwellengenligin bildiredi.

Dástan tilindegi qosıqlardıń ráń-bárenligin tolıq emes uyqaslarda da kórinedi.

Tolıq emes uyqaslarda uyqastırwshı sózlerdiń buwınlarında jaylasqan dawıslı yaqi dawıssız seslerdiń únlesiwi tolıq sáykes kelmeydi. Mısalı:

- Abdullajan saǵan aytar arzım bar,
- Uyqıda jatıp kórdim bir awhalı,
- Sol nárseni kórip turdım orınlap,
- Minedey bayǵa joq kórinedi dúnya-mal¹,

Bul mısalda 1 qatardağı bar sózine, 2-qatardağı «awhal» sóziniń ekinshi buwını «hal» bólegi únlesedi, onda da tolıq uyqaspaydı. Tek ǵana juwan dawıslı «a» sestin qollanıw jaǵınan olardı uyqastırw múmkin. Al, «l» hám «ı» sesleri, sonar bolǵanı menen bir-birine usamaydı, yaǵnıy artikulyaciyalıq jaqstan uqsas, biraq apustikalıq jaqtan qashıqlasqan tábiyatqa iye.

Úshinshi qatardağı uyqasıwshı sóz «dúnya mal» jup sóziniń «mal» komponenti «awhal» sóziniń ekinshi buwını menen uyqasadı. Dástan tilinde usıǵan usaǵan tolıq emes uyqaslar tolıq uyqaslarǵa qaraǵanda kemirek ushırasadı. Soǵan qarmastan tolıq emes uyqastıń ózi de dástan poeziyasında forma hám mazmunniń gózzallılıǵına xızmet etken. Qosıq qatarlardıń sózlerdiń sıldırlap esitiliwi onıń jaǵımlılıǵın bayıtqan.

Solay etip, Qanshayım dástanı qosıq qurılısı ólshemi, bántlik uyqaslıq ırǵaǵı boyınsha bárshe qaraqalpaq dástanındağı sıyaqlı qásiyetlerdi jámlegen.

¹ Сонда, 103-бет.

Hátte, uyqaslar baǵdarında olarǵa qaraǵanda biraz jetisken dep bahalawǵa boladı.

Bul birinshiden, dóretiwshiniń poetikalıq jaqınlıǵın sheberligin kórsetse, ekinshiden dástannıń jazba ádebiyatqa jaqınlıǵınan dárek beredi. Dástannıń qosıq qurılısı elementleri, formaları dástannıń ideyasın sulıw poetikalıq jetkerip beriwde ayırıqsha xızmet etken.

JUWMAQ

Qaraqalpaq dástanlarınıń ishinde izertleniw jaǵınan biraz artta qalǵan sociallıq turmıs máselelerin sóz etiwshi dástanlardıń biri «Qanshayım» dástanı jıynalıw, basıp shıǵarılıw máseleleri menen birge az da bolsa úyrenilgen dástanlardıń biri bolıp, qaraqalpaq folkloristleri Q.Maǵsetov, Í.Saǵıytov óz izertlewlerinde bul dástan haqqında ulıwmalıq baǵdarda toqtap ótken.

Bul jumıs barısında dástannan kórkemlik ózgesheliklerin qarastırıwǵa háreket ettik.

«Qanshayım» dástanında negizgi ideya haqıyqatlıqtıń jeńiske erisiwi bolıp, sonıń menen bir qatarda bir neshe temalar júzege shıǵadı hám sol negizde xalqımızdıń milliy ózgesheligin sáwlelendiriwshi milliy kolorit te dástan mazmunına sińip bara beredi. Doslıq, sadıqlıq, jala, zulım, ádilsizlik, satqınlıq, isenim sıyaqlı temaları negizgi ideyanıń ashılıwına járdem berip, eń sońında haqıyqatlıq jeńiske erisedi. Bul dástanda Qanshayım hám onıń tárepdarlarınıń baxıtqa erisiwi menen belgilenedi. Dástannıń ideyalıq baǵdarın belgilew birinshiden onı dóretiwshiniń dúnyaǵa kóz-qarasına, pikirlew keńisligine baylanıslı bolsa, ekinshiden atqarıwshılardıń sheberligine de baylanıslı.

«Qanshayım» dástanınıń ideyası da, tematikalarıda, bir neshe dástanları repetuarında jırlaǵan Qurbanbay jıraw tárepinen jırlanǵanı sebepli bolsa kerek, onıń mazmunında bir ǵana ideya emes, bir neshe ideyalar qatar rawajlanıp baradı.

Dóretpeniń kórkemligi ondaǵı obrazlar dúnyasınıń kóp túrliligine baylanıslı. «Qanshayım» dástanında da bir neshe obrazlar jaratılǵan bolıp, ayrımları barlıq qaraqalpaq dástanlarındaǵı sıyaqlı tipik xarakterge iye. Unamlı obrazlar qatarına Qanshayım, Ábdiraxmanlar, olarǵa qarsı Mollamúshkil, Qıdır ǵarrı h.t. basqalar unamsız xarakterde bolsa, olardıń ekewin de jámlestirgen

Abdulla, Sulayman, Temirxan obrazları da ashılğan. Dástannıń kórkemlew qurallarında ózine tán ózgesheliklerge iye. Dástandaǵı dástúriy giperbolalar teńewler menen birge metaforalar keń qollanılğan.

Teńewlerdiń, epitetlerdiń jańa mánili túrleri qollanılğan.

Barlıq dástanlarda kórkemlew quralları qaharman obrazların ashıw, maqsetinde qollanılğan. «Qanshayım» dástanında da giperbolalar, Abdullanıń astına minip júrgen atınıń júrislerin súwretlewde, Ábdiraxman menen Abdullanıń gúreslerinde olardıń batırlıǵın hádden tısqarı ulǵaytıp kórsetiw maqsetinde qollanılǵanlıǵınıń gúwası bolamız.

Dástan tilinde aforizmlerge uqas naqıl-maqal úlgeride júdá kóp gezlesedi hám syujetlik qurılısında, obrazlarında, tilinde, dástúrlük motivlerde, bayanlaw usılında milliy ózgeshelik sezilip turadı.

«Qanshayım» dástanınıń jáne bir ózgesheligi ol tek qosıq penen jazılğan. Qurbanbay jıraw repertuarındaǵı kóp ǵana dástanlar usılay, qosıq penen jazılğan bolıp, basqa dástanlardaǵı qara sóz benen beriletuǵın kompoziciyalardı birlestiretuǵın nasırıy dúzilmeler bul dástanda jıraw tilinen 7-14 bántli, 7-8 buwınlı, 2-buwnaqlı tolǵaw formasındaǵı qosıq qatarları menen bayanlanıp otırǵan. Sonday-aq dástanda kórkem súwretlew usılları da ózine tán sheberlik penen berilgen.

Ásirese, dástandaǵı qosıq qatarlarınıń qulaqqa jaǵımlı, sıńǵırlap esitiliwin támiyinlewshi anafora, alliteraciya usıǵan usaǵan seslik qaytalawlardıń, paralelezimlerdiń qollanıwı dástandaǵı qosıq qatarlarınıń qıyınshılıǵın hám formalıq birligin támiyinlep poetikalıq kompoziciyanı jaratqan.

Dástannıń qosıq qurılısı elementleri de túrkiy jazba ádebiyat úlgerindegi sıyaqlı 11 buwınlı 4 qatarlı bántli qosıqlar menen birge awızeki ádebiyattaǵı jır, tolǵawlardaǵı quramalasqan uyqaslardı aralas qollanıp, ájayıp kórkemlikke

erisiwde xızmet atqarǵan uyqaslardıń bir neshe túrleri dástannıń qosıq qurılısın formalıq jaqtan bayıtıwǵa xızmet etken.

Solay etip «Qanshayım» dástanı qaysı bir dáwirge tiyisli xalıqtıń sociallıq turmıs máselelerin sóz etedi.

Onıń qurılısı, syujeti, ondaǵı waqıyalar qaraqalpaq dástanlarına tán ulıwmalıq belgilerge hám jeke ózgesheliklerge iye. Dástannıń ideyalıq mazmunı, obrazları hám kórkemlik ózgesheligi onıń tereń xalıqlıq dóretpе ekenliginen derek beredi.

Paydalanilgan ádebiyatlar

Bashl ádebiyatlar

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. Тошкент, “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 29 б.
2. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 47 б.
3. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
4. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги №2909-сонли Қарори

Tiykargı ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1968-жыл.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1977-жыл.
3. Ахметов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. Нөкис, 1992.
4. Ахметов С. Ж.Есенов. Қ.Жаримбетов. Әдебияттаныў атамаларының орысша карақалпақша түсиндирме сөзлиги. Нөкис, Билим-1994.

5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том, «Аўызеки халық творчестовсы», «Қарақалпақстан» баспасы, 1977-жыл,
6. Мақсетов Қ., Тәжимуратов Ә. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1979-жыл.
7. Кожуров О. Шығармалары «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1988.
8. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстан, «Қырық қыз» «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1962.
9. Мақсетов Қ. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының поэтикасы. Фан-Тошкент, 1965.
10. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклорының эстетикасы. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1971.
11. Мақсетов Қ. Фольклор хәм әдебият. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1975.
12. Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы Нөкис-1989.
13. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери «Билим» баспасы. Нөкис 1996, 340-бет.
14. Мәмбетов К. Фольклор хәм жазба әдебият. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1978.
15. Сағытов И. Әдебият хәм фольклор. «Қарақалпақстан» баспасы, Нөкис, 1983.
16. Сағытов И. Қарақалпақ халқының қахарманлық эпосы. Н.,1963.
17. Қарақалпақ фольклоры 6-том, «Қырық қыз» Нөкис-1979.
18. Қарақалпақ фольклоры 7-том, «Алпамыс» Нөкис-1981.
19. Қарақалпақ фольклоры 8-том, «Қоблан» Нөкис-1981.
20. Қарақалпақ фольклоры 9-том, «Ер Зийўар», «Қаншайым», «Қурбанбек», Нөкис-1981.
21. Қарақалпақ фольклоры 10-том, «Мәспатша» Нөкис-1982.
22. Қарақалпақ фольклоры 13-том, «Шәрьяр» Нөкис-1984.

23. Қарақалпақ фольклоры 14-том, «Саятхан-Хамра», «Ғарип ашық», «Хамра» Нөкис-1985.
24. Қарақалпақ фольклоры 15-том, «Ғөрүғлы» Нөкис-1986.
25. Қарақалпақ фольклоры 2-том, «Шәрьяр», «Қаншайым», Нөкис, «Қарақалпақстан» баспасы, 1997.
26. Хошаниязов Ж. Қарақалпақ қаҳарманлық дәстаны. «Алпамыс». Н.,1989.
27. Хошаниязов Ж. Миллий руўхый дүнямыздың сағалары. Н.,2007.
28. Палымбетов К. Қорқыт ата кітабы хәм қарақалпақ дәстанларының уқсаслықлары. Нөкис, 2010.